

Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ
ΕΠΤΑ
ΗΜΕΡΕΣ

22 ΙΟΥΛΙΟΥ 2001

ΝΙΣΥΡΟΣ
Το νησί του Πολυβώτη

ΝΙΣΥΡΟΣ ΤΟ ΝΗΣΙ ΤΟΥ ΠΟΛΥΒΩΤΗ

Και γένοιτο νήσος το βληθέν
η Νίσυρος

Της Μελίνας Φιλήμονος-Τσοποτού

Παλαιοχριστιανική
και βυζαντινή Νίσυρος

Των Αγγελικής Κατσιώτη
Ελένης Παπαβασιλείου

Ιπποτοκρατία - Τουρκοκρατία

Τον Ηλία Ε. Κόλλια

Από την παλοκρατία
στην ενσωμάτωση

Τον Αντώνη Μ. Αντάπασ

Όταν βρυχάται ο Πολυβώτης

Τον Γιώργη Βουγιουκαλάκη

Η νισυριακή κατοικία

Τον Ριχάρδου Οικονομάκη

Παραδοσιακοί οικισμοί

Τον Ριχάρδου Οικονομάκη

Ιαμακά λουτρά

Τον Αντώνη Σ. Μαίλλη

Το Νιάμερο της Παναγιάς

Της Μιράντας Τερζοπούλου

Το έθιμο της καλαντίρας

Τον Κωνσταντίνου Διαμ. Χαρτοφύλη

Ο νισυρικός γάμος

Τον Γιάννη Διαμ. Χαρτοφύλη

Εταιρεία Νισυριακών Μελετών

Οδοπορικό στη Νίσυρο

Τον Ριχάρδου Οικονομάκη

Πλούσια χλωρίδα

Της Ειρήνης Βαλλιανάτου

Η πανίδα της Νισύρου

Τον Τάσου Λεγάκι

Οικονομική ζωή
και προοπτικές ανάπτυξης

Τον Μιλτιάδη Λογοθέτη

Για να μην αλλοιωθεί το νησί

Εξώφυλλο

Αποψη του Μαντρακιού, Αριστερά,
στον λόφο, το κάστρο των Ιππιστών
και το εντός των τειχών το μοναστήρι
της Παναγίας Σπηλιανής.
Στο βάθος αριστερά η νησίδα Γυαλί,
στον ορίζοντα η Κως
(φωτ.: Cornells de Vries).

Υπεύθυνη «Επτά Ημερών»

ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΤΡΑΪΟΥ

Και γένοιτο νήσος

Της ΜΕΛΙΝΑΣ ΦΙΛΗΜΟΝΟΣ-ΤΣΟΠΟΤΟΥ

Αρχαιολόγος της ΚΒ Εφορείας
Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων

ΛΕΝΕ, γράφει ο Στράβων στα Γεωγραφικά του, «φασί δε την Νίσυρον απόθραυσμα είναι της Κω, προσθέντες και μύθον, ότι Ποσειδών διώκων ένα των Γιγάντων, Πολυβώτην, αποθραύσας τη τριαίνη τρύφος της Κω επ' αυτόν βάλοι, και γένοιτο νήσος το βληθέν η Νίσυρος, υποκείμενον έχουσα εν αυτή τον Γίγαντα.» Ο μύθος αυτός που αναφέρεται στη δημιουργία του νησιού, υποδηλώνει ασφαλώς την ηφαιστειακή δραστηριότητα που υπήρχε εκεί από την αρχαιότητα. Το όνομα του γίγαντα Πολυβώτη έχει δοθεί σε δύο από τους κρατήρες του

ηφαιστείου που εξακολουθεί να σειει τη Νίσυρο.

Το νησί, με έκταση περίπου 41 τ.χλμ., ανήκει στα μικρότερα νησιά του δωδεκανησιακού συμπλέγματος. Από τον Στράβωνα περιγράφεται ως στρογγύλη, υψηλή και πετρώδης, ο δε Πλίνιος αναφέρει ότι το νησί είχε παλιότερα την ονομασία Πορφυρίς, από των εν αυτή πορφυρέων, κατά τον Στέφανο Βυζάντιο.

Λειψάνα προϊστορικής κατοίκησης έχουν αποκαλυφθεί στην ηφαιστειογενή νησίδα Γυαλί, απέναντι από τη Νίσυρο, τα οποία χρονολογούνται στην Τελική Νεολιθική περίοδο (4η χιλιετία π.Χ.) Οι ανασκαφικές έρευνες στο ΝΔ τμήμα της, αποκάλυψαν νεολιθικό κτίριο ελλειψοειδούς σχήματος, καθώς και εκτεταμένο νε-

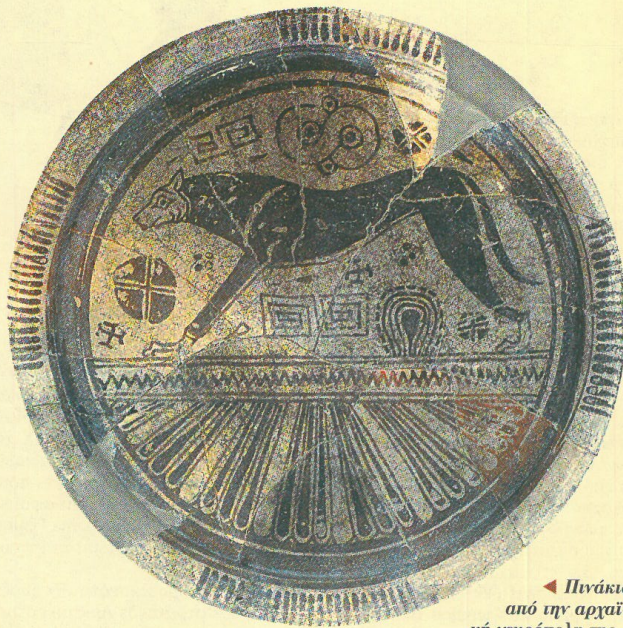
Επιμέλεια αφιερώματος:

ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΤΡΑΪΟΥ

το βληθέν η Νίσυρος

◀ Ο Ποσειδώνας καταδιώκει τον γίγαντα Πολυβώτη. Δεξιά παρακολουθεί τη σκληρή ανακεκλιμένη η Γη. Σύμφωνα με τον μύθο, η Νίσυρος δημιουργήθηκε από κομμάτι της Κω που έριξε ο Ποσειδώνας στον Πολυβώτη. Στον γίγαντα που ανασιεύεται και τρανιάζεται φυλακισμένος στα οπλάχητα της, οφείλονται οι συχνοί ισχυροί σεισμοί. Παράσταση σε ψηφιδωτό δάπεδο, 3ου αι. μ.Χ., από οικία της Κω. Σήμερα βρίσκεται στο Παλάτι του Μεγάλου Μαγίστρου στη Ρόδο (φωτ.: «Οι Ιππότες της Ρόδου», Εκδοτική Αθηνών, 1999).

◀ Πινάκιο από την αρχαϊκή νεκρόπολη της Νισύρου, 5^{ος} μισό 6ου αι. π.Χ. (φωτ.: Νίκος Κασέρης).

Το νησί του Πολυβώτη από τους προϊστορικούς έως τους ρωμαϊκούς χρόνους

λευταίοι οι Ρόδιοι. Στο Νεών Κατάλογο της Ιλιάδας αναφέρεται ότι η Νίσυρος, μαζί με την Κω, την Κάρπαθο, την Κάσο και την Κάλυμνο, έλαβαν μέρος στην εκστρατεία κατά της Τροίας με τριάντα πλοία, κάτω από τις διαταγές των δύο γιων του Θεσσαλού, Φεΐδιππου και Αντιφου. Ο δωρικός χαρακτήρας του νησιού φαίνεται και από την μαρτυρία του Ηροδότου για την προέλευση των κατοίκων της από την Επίδαυρο.

Σε μεγάλη ακμή βρίσκεται η Νίσυρος κατά την αρχαϊκή περίοδο, όπως μαρτυρούν τα πλούσια ευρήματα από το νεκροταφείο στην περιοχή του Αγ Γιάννη, πάνω από το Μανδράκι. Το νεκροταφείο (7ος αι. π.Χ.) περιελάμβανε ταφές-καύσεις ενήλικων και λιγοστές ταφές παιδιών σε πήθους. Τα αγγεία που βρέθηκαν, κυρίως επίπεδα πινάκια, ανήκουν στον χαρακτηριστικό ρυθμό της ανατολικής Δωρίδας και διακοσμούνται με ζωντανές γραπτές παραστάσεις.

Η επέκταση των Περσών και η κατάκτηση των πόλεων των παραλίων της Μ. Ασίας καθόρισε και τη μοίρα του μικρού νησιού. Έτσι το 480 π.Χ. η Νίσυρος βρίσκεται υποταγμένη στην Αρτεμισία, δυνάστη της Αλικαρνασσού. Κάτω από την ηγεσία της συμμετέχει στη ναυμαχία της Σαλαμίνας με πέντε πλοία, μαζί με την Αλικαρνασσό, την Κω και την Κάλυμνο. Μετά τη νικηφόρα για τους Έλληνες έκβαση του πολέμου, οι Νισύριοι συμμετέχουν στην Α' Αθηναϊκή

Συμμαχία, πληρώνοντας φόρο, όπως και τα γειτονικά νησιά.

Το τείχος

Ο 4ος αι. π.Χ. είναι ο αιώνας της μεγάλης ακμής για τη Νίσυρο, η οποία αποτελεί αυτοτελή πόλη-κράτος, με δικό της νόμισμα. Σε αυτήν την περίοδο χρονολογείται το τείχος της πόλης, η οποία βρισκόταν στο χαμηλό λόφο ΝΔ του Μανδρακίου. Φυσικά οχυρωμένη από την πλευρά της θάλασσας, έδωσε ιδιαίτερο βάρος στην οχύρωση της ανατολικής και νότιας πλευράς της. Το αρχαίο τείχος, το Παλιόκαστρο όπως το λένε οι ντόπιοι, κτίστηκε στο φρούδι του λόφου. Στα βόρεια κατέληγε στη θάλασσα, κλείνοντας μέσα στη γραμμή του και τον λόφο όπου βρίσκεται το μοναστήρι της Παναγίας της Σηπλιανής

Το τείχος της Νισύρου αποτελεί ένα από τα καλύτερα σωζόμενα οχυρωματικά έργα του αρχαίου κόσμου. Είναι κτισμένο με μεγάλες πλίνθους από πριαιστειογενή μαύρη πέτρα, με ψευδοδόμο τραπεζίοσχημο σύστημα τοικοποιίας στα δύο μέτωπα και γέμισμα από αργούς λίθους και λατύπη. Το μέσο πλάτος του είναι 3,50-3,80 μ. Στην εξωτερική του όψη, βόρεια της πύλης που σώζεται ακέραια, είναι χαραγμένη η επιγραφή: *Δαμόσιον τό χωρίον πέντε πόδες από το τείχος*. Έτσι ορίζεται το πλάτος της δημόσιας ζώνης έξω από την οχύρωση που έπρεπε να παρα-

κροταφείο με 75 τάφους. Η κατοίκηση του μικρού νησιού, που πρέπει να είχε εποχιακό χαρακτήρα, φαίνεται ότι σχετίζεται περισσότερο με γεωργοκτηνοτροφικές δραστηριότητες παρά με τις ανάγκες κατασκευής εργαλείων. Χρησιμοποιήθηκε ωστόσο για την κατασκευή αγγείων, όπως μαρτυρούν ευρήματα από τη μινωική Κρήτη.

Από την ίδια τη Νίσυρο προέρχονται ελάχιστα ευρήματα της προϊστορικής και μυκηναϊκής περιόδου.

Ο ιστορικός Διόδωρος ο Σικελιώτης παραδίδει ότι στη Νίσυρο εγκαταστάθηκαν κατά χρονολογική σειρά οι Κάρες, ο Ηρακλείδης Θεσσαλός, οι Κώοι και τε-

► Μέρος από τα δεκαέξι πήλινα ειδώλια –κερίσματα ταφής σε πήλινο πύθο (4ον αι. π.Χ.)– που αποτελούσαν σχεδόν τη μοναδική κτερίση της ταφής στο εσωτερικό, αλλά και έξω από τον πύθο (φωτ.: Νίκος Κασέρης).

μείνει ελεύθερη από κάθε χρήση για αμυντικούς λόγους. Το τείχος ενισχύεται από σειρά ορθογώνιων πύργων, ενώ κτιστές κλίμακες οδηγούσαν στην πόρδο.

Κατά τον 4ο αι. π.Χ. συνεχίζονται οι ταφές στον χώρο του αρχαϊκού νεκροταφείου στην περιοχή του Αν Γιάννη, αλλά και στη νότια πλευρά του λόφου του Παλιόκαστρου. Πρόκειται για ενταφιασμούς σε μεγάλους πήλινους πύθους (εγχυτρισμοί) και σε πλίντες σαρκοφάγους. Αφθονα κτερίσματα συνόδευσαν τους νεκρούς στο μεταθανάτιο ταξίδι τους, ανάμεσα στα οποία ξεχωρίζουν τα ερυθρόμορφα ή μελαμβαφή αγγεία, τα περισσότερα εισαγμένα από την Αττική. Από τον χώρο της νεκρόπολης προέρχονται δύο αξιόλογες ανάγλυφες επιτύμβιες στήλες: αυτή του αθλητή με δίσκο και ακόντιο, που βρίσκεται στο Μουσείο της Κωνσταντινούπολης (460–450 π.Χ.) και το κάτω τμήμα του ωραίου αναγλύφου καθιστής γυναίκας (τέλος 5ου αι. π.Χ.), σήμερα στο Μουσείο της Ρόδου.

Ελληνιστικοί–Ρωμαϊκοί χρόνοι

Στη διάρκεια του 3ου αι. π.Χ. η Νισυρος παραμένει αυτόνομη. Απόσπασμα επιστολής που απέστειλε στους Νισυρίους ο Φίλιππος Ε' με τον συμπατριώτη τους Καλλία και έχει διασωθεί σε επιγραφή του τέλους του 3ου αι. π.Χ. που βρέθηκε στο νησί, μαρτυρεί για την πιθανή ύπαρξη ενός καθεστώ-

τος εξάρτησης από τον Μακεδόνα βασιλέα, ή, κατ' άλλους, για μια προσπάθεια προσηλυτισμού των Νισυρίων από τον Φίλιππο. Γύρω στο 200 π.Χ. το νησί υπάγεται στο μεγάλο ροδιακό κράτος και ακολουθεί τις τύχες του. Αργότερα περιέρχεται στη σφαίρα επιρροής της δημοκρατίας της Ρώμης και μετέπειτα της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας.

Σημαντική προσωπικότητα υπήρξε ο Νισύριος στρατηγός Αριστοκράτης, ο οποίος είχε τοποθετηθεί από τη ρωδιακή πολιτεία επί κεφαλής του στόλου κατά τη διάρκεια του Β' Κρητικού πολέμου (155–153 π.Χ.). Προς τιμήν του πρέπει να αφιερώθηκε από τα εγγόνια του ανάθημα στον Ποσειδώνα Αργείο και στον Αρν, το οποίο υπογράφει ο χαλκοπλάστης Επίχαρμος από τους Σόλους της Μ. Ασίας. Ένας άλλος επιφανής Νισύριος, ο Γνωμαγόρας Δωροθέου, αναφέρεται σε επιγραφή των πρώιμων αυτοκρατορικών χρόνων, η οποία είναι χαραγμένη στην κυλινδρική βάση που ακόμη σήμερα στηρίζει την Αγία Τράπεζα στο

εκκλησάκι της Καθολικής, στον δρόμο του Λαγκαδιού στο Μανδράκι. Ο Γνωμαγόρας έλαβε μέρος σε ναυτική αποστολή με το γνωστό και από ροδιακές επιγραφές πλοίο «Ευανδρία Σεβαστά» και τιμήθηκε με πολλά αξιώματα.

Οι τάφοι της ελληνιστικής περιόδου είναι χτιστοί, κιβωτιόσχημοι και περιέχουν κυρίως πήλινα αγγεία τοπικής παραγωγής (3ος–2ος αι. π.Χ.). Στην ίδια περίοδο χρονολογούνται επιτύμβια μνημεία, στήλες και βωμοί, τα περισσότερα ενεπιγραφή, που φυλάσσονται στην Αρχαιολογική Συλλογή του νησιού. Πολλά χαρακτηριστικά επιτύμβια ανάγλυφα χρονολογούνται στους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους και αποτελούν προϊόντα άτεχνης εργασίας επαρχιακού εργαστηρίου.

Ο γεωγράφος Στράβων γράφει τον 1ο αι. μ.Χ. για το νησί (X 488): *Εχει δε και πόλιν ομώνυμον και λιμένα και θερμά και Ποσειδώνος ιερόν.* Τα θερμά λουτρά θα βρίσκονταν στη θέση των Ρωμαϊκών θερμών στους Πάλους, που ανακαλύφθηκαν το 1886 από τον φιλάρχαιο ιατρό Π. Παντελίδη. Από το

εκτεταμένο συγκρότημα σήμερα διατηρείται μεγάλη καμαροσκεπής αίθουσα, μέσα στην οποία, σε σπλαιώδη κοιλότητα, υπάρχει πηγή με υφάλμυρο ιαματικό νερό. Στον χώρο έχει οικοδομηθεί μεταβυζαντινό ναύδριο με τη χαρακτηριστική ονομασία Παναγία η Θερμανή.

Ο επίσημος θεός του νησιού ήταν ο Ποσειδών, στον οποίο και όφειλε η Νισυρος τη δημιουργία της. Ο θεός και τα σύμ-

βολά του, δελφίνι ή τρίαίνα, απεικονίζονταν στα νομίσματα των Νισυρίων. Το ιερό του, που τοποθετείται από τη ντόπια παράδοση στην περιοχή Ελληνικά, κοντά στους Πάλους, ή στο Αργος, κοντά στο μοναστήρι του Σταυρού, δεν έχει ακόμη εντοπιστεί. Πιο ασφαλώς είναι η τοποθέτηση του ιερού του Διός Μελιχιού στο Μανδράκι. Τέσσερις επιγραφές της ρωμαϊκής περιόδου αναφέρονται στον εξαγνιστή θεό του Κάτω Κόσμου και της γονιμότητας, ενώ σε μία μαρτυρείται η ύπαρξη κοινού Διός Μίλιχιαστών στο νησί. Στο σπήλαιο που υπάρχει στην ορεινή τοποθεσία με τη χαρακτηριστική ονομασία Νύμφιος και στεγάζει σήμερα μικρό εκκλησάκι, ίσως πρέπει να αναζητήσουμε χώρο λατρείας των Νυμφών. Από επιγραφές μαρτυρείται ακόμη η λατρεία των θεών Απόλλωνα (Δαλίου, υπάρχει τοποθεσία Δάλι), Αφροδίτης, Αρν, Αρτεμης, Διονύσου και Ερμή.

Διάσωση

Η αρχαιολογική έρευνα στη Νισυρο βρίσκεται ακόμη στην αρχή της. Ηδη όμως έχει μπει σε καλό δρόμο τόσο το έργο της διάσωσης όσο και αυτό της διαμόρφωσης και προβολής των αρχαίων του νησιού. Με πρόσφατη χρηματοδότηση του υπουργείου Αιγαίου πραγματοποιήθηκε η τοπογραφική και αρχιτεκτονική αποτύπωση του αρχαίου τείχους, καθώς και η μελέτη για την αποκατάσταση του πλέον ετοιμόρροπου πύργου, ενώ το υπουργείο Πολιτισμού έχει εντάξει το πρόγραμμα της αναστήλωσης και διαμόρφωσης της οχύρωσης στο Γ' Κοινοτικό Πλαίσιο Στήριξης.

Ωστόσο η μεγαλύτερη ελπίδα για τη διάσωση των αρχαίων είναι η στοργή των ίδιων των κατοίκων του νησιού. Αυτή η ευαισθησία εκφράζεται τόσο με την περισυλλογή κάθε διάσπαρτου αρχαίου μέλους και τη μεταφορά του στη Συλλογή, όσο και με την κατασκευή του κτιρίου του Αρχαιολογικού Μουσείου, το οποίο ολοκληρώθηκε πρόσφατα με δαπάνη των Νισυρίων Αφών Γιαννίδη.

◀ Η πύλη του αρχαίου τείχους της πόλης που βρισκόταν ΝΑ του Μανδρακιού. Το Παλιόκαστρο, όπως το ονομάζουν οι ντόπιοι, αποτελεί ένα από τα καλύτερα σωζόμενα οχυρωματικά έργα του αρχαίου κόσμου (φωτ.: Μιχάλης Κωσταράς).

Παλαιοχριστιανική και βυζαντινή Νίσυρος

Των ΑΓΓΕΛΙΚΗΣ ΚΑΤΣΙΩΤΗ
ΕΛΕΝΗΣ ΠΑΠΑΒΑΣΙΛΕΙΟΥ

Αρχαιολόγων στην 4η Εφορεία
Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου

Η ΝΙΣΥΡΟΣ κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο (4ος-7ος αι.), όπως και όλη η περιοχή της Δωδεκανήσου, ανήκε στην «Επαρχία νήσων», ενώ κατά τον 7ο αι. με την ίδρυση των θεμάτων υπάγεται στο θέμα των «Κιβυρραιωτών». Η ζωή στο νησί συνεχίστηκε χωρίς διακοπή, γεγονός που επιβεβαιώνεται από τα μνημεία που έχουν εντοπιστεί και χρονολογικά ανάγονται στους παλαιοχριστιανικούς χρόνους. Παρότι δεν αναφέρεται στον Συνέκδημο του Ιεροκλέους, τη γνωστότερη γραπτή πηγή του 6ου αι., η ύπαρξη των τεραστίων κτισμάτων (βασιλικών) που οικοδομούνται αυτή την περίοδο υποδηλώνεται από τα λιγοστά αποσπασματικά ψηφιδωτά δάπεδα, διακοσμημένα με φυτικά (κισσόφυλλα) και γεωμετρικά θέματα (μαϊάνδροι, συμπλεκόμενοι κύκλοι), καθώς και από τον μεγάλο αριθμό διάσπαρτων αρχιτεκτονικών μελών. Τα περισσότερα από αυτά έχουν ξαναχρησιμοποιηθεί είτε στην τοικοποιία, είτε στον χώρο του Ιερού Βήματος μεταγενέστερων εκκλησιών μαζί με κομμάτια

από αρχαία κτίσματα. Μέχρι σήμερα ο αριθμός των παλαιοχριστιανικών βασιλικών ανέρχεται σε εννέα, από τις οποίες οι τέσσερις εντοπίστηκαν στον οικισμό του Μανδρακίου, γεγονός που επιβεβαιώνει την ύπαρξη και την ακμή του αυτή την περίοδο. Ο σεισμός του 554 που συντάραξε την Κω και προφανώς την πολύ κοντινή Νίσυρο, θα συνετέλεσε πιθανόν στην παρακμή του και την ερείπωση των μνημειωδών αυτών κτισμάτων.

Οι θέσεις, όπου εικάζεται ότι υπήρχαν βασιλικές, είναι οι εξής:

1) Μανδράκι, εκεί όπου έχουν κτιστεί σε μεταγενέστερους χρόνους οι εκκλησίες του Αγίου Κωνσταντίνου και του Ταξιάρχου Μιχαήλ. Σώζονται βαθμίδες από το σύνθρονο. 2) Μανδράκι, στο νεκροταφείο, όπου σήμερα οι εκκλησίες του αγίου Νικολάου και του αγίου Αντωνίου. Διασώζονται τμήματα του ψηφιδωτού δαπέδου. 3) Μανδράκι, στην εκκλησία των αγίων Αναργύρων, όπου διατηρείται αποσπασματικά το ψηφιδωτό δάπεδο. 4) Μανδράκι, στον Δημοτικό Ξενώνα, κοντά στην παραλία. 5) Μανδράκι, μέσα στον χώρο του Παλαιοκάστρου. 6) Πάλιοι, στη θέση Λιμνί. 7) Πάλιοι, στη θέση Αγίος Φωκάς. 8) Στη θέση των Λατινών και 9) Στην περιοχή Σταυρός.

Επειδή ανασκαφική έρευνα έχει διεξαχθεί μόνο σε δύο βασιλικές μέσα στον οι-

κισμό του Μανδρακίου, οπότε τα αρχαιολογικά δεδομένα είναι περιορισμένα και αποσπασματικά, γεγονός που δυσκολεύει την εξαγωγή συγκεκριμένων συμπερασμάτων, το ενδιαφέρον εστιάζεται περισσότερο στα μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη που έχουν διασωθεί στις υπόλοιπες θέσεις, διότι η χρονολόγησή τους βοηθάει τρόπον τινά στη χρονολογική ένταξη των κτισμάτων απ' όπου προέρχονται. Από τα είδη των διασωθέντων γλυπτών ελάχιστα είναι τα θωράκια, οι διαχωριστικοί αμφικιονίσκοι παραθύρων και οι πεσισκοί τέμπλου. Τα περισσότερα είναι θραύσματα κίωνων με το χαρακτηριστικό και πολύ συννηθισμένο στον δωδεκανησιακό χώρο θέμα του ανάγλυφου ανισοσκελούς σταυρού με τα διαπλατυσμένα άκρα των κεραίων που στηρίζεται σε σφαίρα.

Εντυπωσιακά είναι τα κιονόκρανα και η ποικιλία των τύπων που συναντά κανείς στη Νίσυρο. Το πρωιμότερο χρονολογικά (4ος αι.) ανήκει στον τύπο του «περγαμννού» που φέρει στη μία πλευρά συνεχόμενη κοίλα φύλλα καλάμου, τους «αυλούς». Διασώζεται επίσης ο κορινθιακός τύπος, (καθώς και ο ιωνικός με το συμφυές επίθημα, προϊόντα που κυριαρχούν τον 5ο και κυρίως τον 6ο αι.). Η ευρεία διάδοση αυτών των τύπων κιονοκράνων στον ελλαδικό χώρο, ακόμη και

▲ Η Παναγία Φανερωμένη, 11ος αι., στη θέση Καρδιά της περιοχής Μανδρακίου, είναι ο πιο σημαντικός από αρχιτεκτονική άποψη ναός της Νισύρου.

◀ Ο αρχάγγελος στην αψίδα του δίδυμου καμαροσκεπασίου ναού των Αγ. Κωνσταντίνου, στη θέση Μισοχώρι. Αντιπροσωπευτικό δείγμα της τέχνης των τέλους του 12ου και των αρχών του 13ου αι.

του μαρμάρου, εφόσον δεν έχει γίνει εργαστηριακή ανάλυση. Πάντως η ύπαρξη εννέα βασιλικών και η συνύπαρξη τόσων τύπων κιονοκράνων εντυπωσιάζει τον μελετητή της γλυπτικής σε ένα τόσο μικρό νησί σαν τη Νίσυρο.

Οι ιστορικές πληροφορίες για τη μεσοβυζαντινή Νίσυρο είναι πολύ περιορισμένες. Στα τέλη του 10ου ή στις αρχές του 11ου αι., οι δημογραφικές αλλαγές σε μερικά νησιά, μεταξύ των οποίων συγκαταλέγεται η Νίσυρος, συνετέλεσαν στη δημιουργία νέων επισκοπών, γεγονός που απετέλεσε τομή στην ιστορία της, αφού από τον 8ο μέχρι τον 11ο αι. δεν έχουμε καμία άλλη πληροφορία για το νησί. Ο γλυπτός διάκοσμος που έχει σωθεί είναι η μοναδική μαρτυρία για την οικοδομική δραστηριότητα.

Στην είσοδο του καθολικού της μονής της Παναγίας Σπηλιανής, του σημαντικότερου προσκυνήματος των Νισυριών, είναι εντοικισμένα τμήματα μαρμάρινου μεσοβυζαντινού τέμπλου που κοσμούνται με γεωμετρικά και φυτικά μοτίβα, όπως ρόδακες, σπρικούς τροχούς, συνεχή τοξύλλια που περικλείουν ακανθοειδή ανθήματα και έξεργα κομβία που παρεμβάλλονται. Τα θέματα αυτά είναι κοινότατα στα τέμπλα του 10ου και 11ου αι. –στα τέλη του οποίου θα πρέπει να χρονολογηθεί αυτό της Νισύρου– τόσο στην κυρίως Ελλάδα, όσο και στη Μικρά Ασία και τα νησιά. Η προσαρμογή των μαρμάρινων αυτών τμημάτων στη σημερινή τους θέση έγινε με γνώση και επιμέλεια, πράγμα που κατά τη γνώμη μας δεν ευνοεί την υπόθεση της μεταφοράς τους από πολύ μακρύτερα. Το γεγονός αυτό σε συνδυασμό με τις κατά προσέγγιση διαστάσεις του (περίπου έξι μέτρα), μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι το τέμπλο πιθανόν να προέρχεται από παλαιότερη οικοδομική φάση του καθολικού της Σπηλιανής. Θα πρέπει επίσης να εξεταστεί το ενδεχόμενο το υπάρχον ξύλινο τέμπλο του καθολικού που χρονολογείται το 1725, να αντικατέστησε το παλαιότερο μεσοβυζαντινό.

Την ίδια περίπου εποχή στα τέλη του 11ου ή στις αρχές του 12ου αι. χρονολογείται η Παναγία Φανερωμένη, η μόνη μέχρι σήμερα γνωστή μεσοβυζαντινή εκκλησία του νησιού. Βρίσκεται στη θέση Καρδιά, στην ευρύτερη περιφέρεια του Μανδρακίου, περιοχή πλούσια σε αρχιτεκτονικά λείψανα της παλαιохριστιανικής και μεσοβυζαντινής περιόδου, μάρτυρες μιας εποχής για την οποία λείπουν τα ιστορικά κείμενα και οι γνώσεις μας είναι πολύ περιορισμένες. Η εκκλησία της Παναγίας Φανερωμένης είναι η πιο σημαντική από αρχιτεκτονικής άποψης εκκλησία του νησιού. Ανήκει στον τύπο του σταυροειδούς εγγεγραμμένου με τρούλο, της παραλλαγής του απλού τετράστυλου. Στον αρχιτεκτονικό τύπο αυτό ανήκουν σχετικά λίγες εκκλησίες στα Δωδεκάνησα. Το πρόσθετο ενδιαφέρον της εκκλησίας της Νισύρου είναι το γεγο-

νός ότι διασώζει λείψανα τοιχογραφιών που επιτρέπουν να χρονολογηθεί τόσο ο ναός, όσο και η σειρά των συγγενών αρχιτεκτονικά εκκλησιών του νησιωτικού χώρου. Στον χώρο του Ιερού κεφάλι της αγίας Κυριακής και οι ολόσωμοι Ιωάννης Πρόδρομος και Παύλος στη νότια πλευρά θα μπορούσαν να τοποθετηθούν στα τέλη του 11ου αι. Οι μορφές έχουν γραμμικά χαρακτηριστικά και λεπτές, μακριές, λίγο γαμφές στην άκρη μύτες. Η τέχνη που αντιπροσωπεύουν αποτελεί τον συνδετικό κρίκο ανάμεσα στα ελάχιστα μνημεία του 11ου και αυτά του τέλους του 12ου αι. στον χώρο της Δωδεκανήσου. Στην δεκαετία του '40 κατέπεσε το βόρειο τμήμα της στέγασης και μεγάλο μέρος του τρούλου του ναού. Σήμερα έχει ολοκληρωθεί η μελέτη αποκατάστασης της εκκλησίας με παράλληλη διαμόρφωση του περιβάλλοντος χώρου και σύντομα θα ξεκινήσουν οι προβλεπόμενες εργασίες από την 4η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων.

Τόσο η ύπαρξη της εκκλησίας της Φανερωμένης, όσο και τα μεσοβυζαντινά γλυπτά που αναφέρθηκαν παραπάνω, μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι το διάστημα από το δεύτερο μισό του 11ου μέχρι τις πρώτες δεκαετίες του 12ου αι. υπήρξε εποχή ακμής για το νησί. Αντίθετα, ο 13ος αι. υπήρξε για τα Δωδεκάνησα, όπως άλλωστε και για άλλες περιοχές της Ελλάδας, ανήσυχη και ταραγμένη περίοδος. Διαπιστώνεται διοικητική (σε ορισμένες περιπτώσεις και πολιτική) αυτονομία στα νησιά, λόγω αδυναμίας προφανώς της Βυζαντινής αυτοκρατορίας για άσκηση αποτελεσματικότερου ελέγχου. Στο δεύτερο μισό του ίδιου αιώνα η αυτοκρατορική εξουσία στα νησιά ήταν σε γενικές γραμμές χαλαρή. Το τελευταίο τέταρτο του 13ου αι. μέχρι το 1306, τα Δωδεκάνησα τυπικά μεν ανήκαν στη δικαιοδοσία του Βυζαντινού αυτοκράτορα, αλλά στην ουσία είχαν καταληφθεί από Γενουάτες πειρατές που αναγνώριζαν τη βυζαντινή επικυριαρχία. Η Νίσυρος την εποχή αυτή δεν είχε κυβερνήτη και χρησιμοποιεσε κατά καιρούς ως καταφύγιο πειρατών.

Αξίζει να αναφέρουμε μία ακόμη τοιχογραφημένη εκκλησία που ανήκει στην περίοδο πριν από την κατάκτηση του νησιού από τους Ιωαννίτες ιππότες. Νοτιοανατολικά του οικισμού, στη θέση Μισοχώρι, εντοπίστηκε διδυμη, καμαροσκεπαστη εκκλησία. Στη νότια, τον Άγιο Κωνσταντίνο, φαίνεται ότι έχει τοιχογραφηθεί μόνο το τεταρτοσφαιρίο της αψίδας. Εικονίζονται η Παναγία βρεφοκρατούσα δορυφορούμενη από δύο αρχαγγέλους, παράσταση από την οποία σήμερα σώζονται μόνο οι σεβίζοντες αρχάγγελοι εκατέρωθεν της Θεοτόκου. Η πιτυκολογία είναι γραμμική, τα σώματα ψιλόλιγνα και άκαμπτα. Στα πρόσωπα των αρχαγγέλων χαρακτηριστική είναι η μακριά μύτη και το μικρό καλογραμμένο στόμα, ενώ τα μάγουλα σκολίζουν κόκκινες κλιβίδες. Αποτελούν αντιπροσωπευτικό δείγμα της τέχνης του τέλους του 12ου και των αρχών του 13ου αι., περίοδο για την οποία διαθέτουμε ελάχιστα μνημεία στον χώρο του Αιγαίου.

σε πολύ απομακρυσμένα σημεία, είναι γνωστή κατά τους παλαιοχριστιανικούς χρόνους, εφόσον πρόκειται για συνεχώς διακινούμενα προϊόντα από τα κέντρα παραγωγής τους, είτε έτοιμα προς χρήση είτε ημίεργα, με την επεξεργασία τους να ολοκληρώνεται επί τόπου.

Επίσης, απαντά και ο τύπος του δίζωνου κιονοκράνου με τη χαρακτηριστική διακόσμηση της κατώτερης ζώνης με πλέγμα εν είδει κανίστρου και στην ανώτερη τα τέσσερα περιστερία κάτω από τις αντίστοιχες γωνίες του άβακα, καθώς και ο τύπος του τεκτονικού-«πλαισιωτού» με τον ανάγλυφο σταυρό να κυριαρχεί στις πλευρές περιβαλλόμενος από τραπεζοειδές πλαίσιο. Πρόκειται για γλυπτά από μάρμαρο, υλικό εισαγόμενο είτε από την γειτονική Κω με τα γνωστά από την αρχαιότητα λατομεία στο όρος Δίκαιο, είτε από την απέναντι Μικρά Ασία, περιοχή που παράγει μεγάλη ποσότητα μαρμάρων αυτή την περίοδο. Είναι δύσκολος ο εντοπισμός του τόπου προέλευσης

▲ Κορινθιακό κιονόκρανο παλαιοχριστιανικών χρόνων στο Παλαιόκαστρο.

▲ Το κάστρο των Ιωαννιτών υποιών στο Μαντράκι, κτισμένο σε λόφο που δεσπόζει πάνω από τη θάλασσα, είναι το σημαντικότερο των νησιού. Μέσα στο σχηρό ορθώνεται η Μονή της Παναγίας Σηλιανής και κάτω από αυτήν απλώνεται ο οικισμός με τα ταπεινά αλλά κομψά διώροφα σπίτια (φωτ.: Ιόλη Βιγγοπούλου).

Ιπποτοκρατία - Τουρκοκρατία

Του **ΗΛΙΑ Ε. ΚΟΛΛΙΑ**

Επίμονο Εφόρον των Αρχαιοτήτων

ΟΙ **ΙΩΑΝΝΙΤΕΣ** ιππότες μετά την εκδίωξή τους από τη Συρία και την Παλαιστίνη από τους μουσουλμάνους, το 1291, και την παραμονή τους, μικρό χρονικό διάστημα στην Κύπρο, εισέβαλαν στη Ρόδο το 1306. Η εγκατάστασή τους στα Δωδεκάνησα θα τους επέτρεπε, κατά τη γνώμη τους, να συνεχίσουν την αποστολή τους, που ήταν ο συνεχής πόλεμος κατά των «απίστων» μωαμεθανών. Η Νίσυρος θα καταληφθεί από τους Ιωαν-

νίτες ιππότες στα 1314, παρά την προσπάθεια των Βενετών να τη θέσουν κάτω από την εξουσία τους.

Στις αρχές του 14ου αι. η Νίσυρος διαθέτει τουλάχιστον ένα κάστρο. Εγγραφή απόφαση του Μείζονος Συμβουλίου της Βενετίας μας πληροφορεί ότι το 1306 ο Ευγενής Βενετός Ιάκωβος Barozzi προσβάλλει το Κάστρο της Νισύρου με τέσσερα καράβια, αλλά δεν καταφέρνει να το εκπορθήσει. Πιθανώς αυτό το κάστρο να ήταν εκείνο στο Μαντράκι ή το Παλαιόκαστρο που βρίσκεται κοντά και νοτιότερα του πρώτου. Το 1394 περνά από τη Νίσυρο ο Nicolo de Martoni και αναφέρει τρία κάστρα,

ένα στην παραλία και δύο στο εσωτερικό του νησιού. Ο Χριστόφορος Buondelmonti που επισκεύθηκε τη Νίσυρο στις αρχές του 15ου αι. γράφει ότι το νησί διέθετε πέντε πόλεις (προφανώς οχυρωμένους οικισμούς): το Μαντράκι (σημερινή πρωτεύουσα), το Παλαιόκαστρο, την Παντονίκη, τα Νικιά και το Αργος. Η Παντονίκη (Εμπορείο) και τα Νικιά υφίστανται ως οικισμοί μέχρι σήμερα, ενώ το Παλαιόκαστρο και το Αργος είναι έρημα, αλλά διατηρούνται οι οχυρώσεις τους. Εγγραφο του 1453 αυξάνει τους οικισμούς σε οκτώ. Μαζί με τους προηγούμενους πέντε αναφέρονται ο Οργισές, η Αβία και η Κουκούλλα,

των οποίων είναι δύσκολο να εντοπιστεί η θέση.

Οι Ιωαννίτες ιππότες φαίνεται ότι είχαν την πρόθεση να εφαρμόσουν στα Δωδεκάνησα το δυτικοευρωπαϊκό φεουδαλικό σύστημα. Με εγκύκλιο του 1313 ο μεγάλος μάγιστρος Foulques de Villaret καλεί να έλθουν στη Ρόδο από τη Δυτ. Ευρώπη ευγενείς, στους οποίους το Τάγμα θα παραχωρούσε φέουδα έναντι στρατιωτικής προσφοράς. Το ίδιο σύστημα προσπάθησαν να εφαρμόσουν και στη Νίσυρο, όταν την παραχώρησαν στα 1316 ως φέουδο με κληρονομικό δικαίωμα στους αδελφούς Ιωάννη και Buonavita Assanti d' Ischia. Γρήγορα

▲ Σκηνή από τον εννεαήμερο εορτασμό της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στην Παναγία Σηπλιανή, που αποיעλεί το σπονδαιότερο προσκύνημα τους νησιούς. Η κεφαλή της θρησκευτικής πομπής βγαίνει από το εντός των κάσιρων των Ιπποτών μοναστήρι, για τη λιτανεία στο Μαντράκι (φωτ.: C. de Vries).

φάνηκε ότι το ξενόφερτο διοικητικό και κοινωνικό σύστημα, το οποίο είχε αρχίσει να ξεπερνιέται και στη Δυτ. Ευρώπη λόγω των οικονομικών και κοινωνικών αλλαγών, δεν μπορούσε να εφαρμοστεί στα Δωδεκάνησα. Έτσι, στα 1374, η οφειλόμενη στρατιωτική προσφορά των Assanti μετατρέπεται σε ετήσια χρηματική καταβολή 200 χρυσών φιορινιών. Μετά την αποχώρηση και του τελευταίου απόγονου της οικογένειας Assanti Bartolomeo η Νίσυρος εννοιάζεται σε ιππότες ή ευγενείς, οι οποίοι ήταν υποχρεωμένοι να επισκευάζουν τα κάστρα με τη βοήθεια των κατοίκων, αλλά δεν είχαν καμία διοικητική ή στρατιωτική αρμοδιότητα ή εξουσία.

Το Ιωαννίτικο Τάγμα έστειλε επιτρόπους - επισκέπτες στα νησιά της επικράτειας του με σαφείς οδηγίες για απονομή δικαιοσύνης, σύμφωνα με τους νόμους του Τάγματος και το εθνικό δικαίο των νησιωτών, σεβόμενοι τις «ελευθερίες» των κατοίκων. Επίσης δίνονταν εντολές στους απεσταλμένους να επιθεωρούν τα κάστρα, να κάνουν υποδείξεις για την επισκευή των παλαιών κάστρων, και για την οικοδόμηση των νέων.

Διακρίνεται με σαφήνεια, ιδιαίτερα για τη Νίσυρο, ότι υπάρχει και λειτουργεί ένα σύστημα αυτοδιοίκησης,

Βίος, κάστρα και εκκλησίες στη Νίσυρο στα χρόνια της κατοχής της από τον Ιωαννίτες ιππότες και τους Οθωμανούς

το συμβούλιο των οικοδεσποτών (consilio codispororum) ή οι «οικοδεσποτά και οφφικιάλιοι», με τους οποίους οι εξουσιοδοτημένοι ιππότες συνεννοούνται για τα προβλήματα των κατοίκων και κυρίως για την άμυνα του νησιού. Στη Νίσυρο, τουλάχιστον κατά τη διάρκεια του 15ου αι., δεν φαίνεται να υπήρχε εκπρόσωπος του Τάγματος, ούτε ιπποτική στρατιωτική παρουσία. Η άμυνα του νησιού ήταν στα χέρια των Νισυρίων, οι οποίοι ήταν υποχρεωμένοι να προμηθεύονται και τον εξοπλισμό τους.

Η Νίσυρος παρήγαγε κατά την ιπποκρατία, κτηνοτροφικά προϊόντα, κριθάρι, κρασί και άφθονα, καλής ποιότητας σύκα. Σημαντικό προϊόν ήταν επίσης το θειάφι που βρισκόταν κάτω από κρατικό έλεγχο. Εντούτοις συχνά οι Νισύριοι βρέθηκαν σε απελπιστική κατάσταση διότι από τη μία οι Τούρκοι με συχνές επιδρομές λήστευαν τα προϊόντα και τα ζώα τους και από την άλλη οι εκμισθωτές απαιτούσαν δυσβάστακτους φόρους. Το 1352 επαναστάτησαν κατά του εκπρόσωπου της οικογένειας Assanti, αρνήθηκαν να πληρώσουν τους φόρους και αποπειράθηκαν να τον σκοτώσουν.

Στα 1452 η Νίσυρος νοικιάζεται στον μαρισκάλο του Τάγματος Λουδοβίκο de Sera προς 600 φιορίνια τον χρόνο και εκείνος την υπενοικιάζει σε άλλο ιππότη προς 900 φιορίνια. Οι Νισύριοι αδυνατούν να πληρώσουν τους φόρους και το Τάγμα διορίζει διαιτητές στα 1454 για να επιλύσουν τις οι-

κονομικές διαφορές μεταξύ ενοικιαστών και κατοίκων του νησιού. Μερικές φορές οι Ιωαννίτες αναγκάζονται να απαλλάξουν τους Νισύριους από τους φόρους, όπως το 1471, διότι εξαιτίας επικείμενης Τουρκικής επιδρομής είχαν μεταφερθεί στη Ρόδο. Στα 1353 και 1365 η καθολική επισκοπή Νισύρου απαλλάσσεται από τον ετήσιο φόρο προς το Βατικανό λόγω έλλειψης εισοδημάτων.

Κάστρα και εκκλησίες

Το σπουδαιότερο κάστρο του νησιού φαίνεται να ήταν εκείνο στο Μαντράκι, κτισμένο σε λόφο που δεσπόζει πάνω από τη θάλασσα. Μεταγενέστερες κατασκευές έχουν αλλοιώσει ιδιαίτερα το εσωτερικό του. Δεν διακρίνεται προγενέστερη της ιπποκρατίας, βυζαντινή οικοδομική φάση, εκτός από τα λείψανα ενός οχυρωματικού πηθάνως έργου ελληνιστικών χρόνων. Το αρχαιότερο εντοκισμένο στο Κάστρο του Μαντρακίου οικοδόμημα είναι εκείνο του Saffredo Calvo ή Crispo, που ήταν συγγενής της συζύγου του μεγαλοτραπεζίτη Δραγονέτου Clavelli, Αγνής. Ο Clavelli ενοικίασε τη Νίσυρο στα 1401 - 1402 και η οικογένεια του διατήρησε το νησί και μετά το θάνατό του (περίπου 1415) μέχρι τα 1427, όταν οι ιππότες το ενοικίασαν στον Renaldo de Breissoles de Vault. Ο S. Calvo λοιπόν εντοκίζει το οικόσημο του, ως εκπρόσωπος των Clavelli πριν από το 1427. Το οικόσημο του προκείμενα και διοικητή της Λέρου, Καλύμνου, Νισύρου και αργότερα (1436) και της Κω Fantino Quirini (1433 - 1453) και των μεγάλων μαγιστρών Jacques de Milly (1454 - 1461), Giovanni Batista degli Orsini (1467 - 1476) και Pierre d'Aubusson (1476 - 1503), που είναι εδώ και εκεί εντοκισμένα πάνω στο κάστρο, αποδεικνύουν τη συνεχή μέριμνα των Ιωαννιτών για τη συντήρηση και βελτίωσή του.

Το Παλαιόκαστρο, που αναφέρεται συχνά από τις ιστορικές πηγές του 15ου αι., είναι κτίσμα αρχαίο ελληνικό. Ένα μικρό, ημιεπιπωμένο κάστρο στο Εμπορείο ταυτίζεται με το Κάστρο της Παντονίκης, από εκείνο του Αργούς διατηρούνται λείψανα, ενώ από το Κάστρο των Νικιών έχουν διασωθεί μόνο ίχνη.

Υποθέτουμε ότι κάποιες από τις μικρές μονόκωρες καμαροσκέπαστες εκκλησίες στους οικισμούς και την ύπαιθρο της Νισύρου, ανήκουν στην περίοδο της ιπποκρατίας. Επειδή όμως είναι απλές, ασπρισμένες με επάλληλα στρώματα ασβέστη και δεν έχουν συνήθως κανένα διακοσμητικό στοιχείο πάνω τους, είναι δύσκολο να υποθέσει κανείς να επιβεβαιωθεί.

Είναι σχεδόν βέβαιο ότι το σπουδαιότερο προσκύνημα της Νισύρου, το σπλαϊώδες εκκλησάκι της Παναγίας της Σηπλιανής στο εσωτερικό του κάστρου του Μαντρακίου υπήρχε κατά την ιπποκρατία. Ενισχυτικό στοιχείο αυτής της υπόθεσης είναι η πρόσφατη αποκάλυψη της ημίσημης μορφής του αγ. Νικολάου, στην οπίσθια επιφάνεια της λατρευτικής φορητής εικόνας της Παναγίας της Σηπλιανής, που χρονολογείται στο τέλος του 18ου ή στις αρχές του 19ου αι. Η νεοαποκα-

λυφθείσα μορφή του αγ. Νικολάου είναι έργο εξαιρετού ζωγράφου και έχει φιλοτεκνηθεί στα τέλη του 14ου ή στις αρχές του 15ου αι. Στην είσοδο της εκκλησίας είναι εντοιχισμένα τμήματα μαρμαρινού τέμπλου του τέλους του 11ου αι. που μεταθέτουν πιθανώς τη λατρεία σ' αυτόν το χώρο στη μεσοβυζαντινή περίοδο.

Εξω από το κάστρο του Εμπορείου ορθώνεται μικρό εκκλησάκι, στο εσωτερικό του οποίου διατηρείται μεγάλο μέρος του ζωγραφικού του διάκοσμου με αρκετές φθορές. Είναι έργο καλού ζωγράφου του 14ου αι.

Η σπουδαιότερη και ωραιότερη καλλιτεχνική δημιουργία της Νισύρου είναι οι τοιχογραφίες στο εσωτερικό της μονόκωρης και καμαροσκέπαστης εκκλησίας της Αγ. Τριάδας στα Νικιά. Οι μορφές που μετέχουν στις σκηνές του δωδεκαώρου (Γέννηση του Χριστού, Υπαπαντή κ.ά.) στην καμαρωτή οροφή της εκκλησίας και εκείνες των αγίων στις κότητες επιφάνειες των τοίκων είναι ψηλόλιγνες, ευγενικές, με χαριτωμένες στάσεις και κινήσεις. Τη σάρκα στα πρόσωπα, στα χέρια και γενικά στα γυμνά μέρη του σώματος την πλάθει ο ζωγράφος με κόκκινο της ροδιάς, με καστανοπράσινες σκιές και άσπρες ψιθυιές. Συχνά αποδίδει τον χώρο και τα αντικείμενα με τις τρεις διαστάσεις τους. Είναι φανερό ότι ο ζωγράφος της Αγ. Τριάδας γνωρίζει τη σύγχρονή του και την παλιότερη δυτικοευρωπαϊκή τέχνη και εκμεταλλεύεται δημιουργικά εικονογραφικά και τεχνοτροπικά στοιχεία της ενσωματώνοντάς τα στα έργα του.

Τουρκοκρατία

Η Τουρκοκρατία στη Νίσυρο και την υπόλοιπη Δωδεκάνησο αρχίζει το Γενάρη του 1523 και τελειώνει τον Μάιο του 1912 με την ιταλική κατοχή. Η Νίσυρος και τα άλλα μικρά νησιά της Δωδεκανήσου, εκτός από τη Ρόδο και την Κω, διατηρούν το προνόμιο της αυτοδιοίκησης, που όπως αναφέρθηκε παραπάνω το είχαν ήδη στα μεσαιωνικά χρόνια. Κατά βάση η οικονομία του νησιού και αυτή την περίοδο είναι αγροτική. Το σημαντικότερο προϊόν εξακολουθούσε να είναι το σύκο, που ήταν είδος προς εξαγωγή.

Σε αυτή την περίοδο ανήκουν αρκετά μικρά ταπεινά εκκλησάκια μέσα στους τρεις υφιστάμενους οικισμούς (Μαντράκι, Εμπορείο και Νικιά) και στην ύπαιθρο. Τον 18ο αι. εισάγεται και στη Νίσυρο ο αρχιτεκτονικός τύπος των μονόκωρων εκκλησιών, που στεγάζονται με υστερογοτθικά νευράτα σταυροθόλια. (Παναγία η Ποταμίτισσα, Αγ. Ιωάννης ο Θεολόγος στο Μαντράκι, Αγ. Γεώργιος στο Μαντράκι, Καθολικό του μοναστηριακού συγκροτήματος Παναγία η Κυρά και Εισόδια της Παναγίας στα Νικιά). Αυτός ο αρχιτεκτονικός τύπος φαίνεται ότι εμφανίστηκε και αναπτύχθηκε στη Ρόδο και στη συνέχεια διαδόθηκε σε όλη τη Δωδεκάνησο και στους ελληνικούς χριστιανικούς οικισμούς των μικρασιατικών παραλιών.

Στο εσωτερικό της εκκλησίας του Αρχαγγέλου Μιχαήλ, που ορθώνεται μέσα στο Κάστρο του Εμπορείου,

► Η «εις Αδων κάθοδος του Χριστού» (η Ανάσταση), από την Αγ. Τριάδα των Νικιών, οι τοιχογραφίες της οποίας αποτελούν τη σπουδαιότερη και ωραιότερη καλλιτεχνική δημιουργία της Νισύρου.

◀ Τμήμα της τοιχογραφημένης οροφής στο εκκλησάκι τον μικρού μεταβυζαντινού μοναστηριού του Αρμά. Πρόκειται για έργα άγνωστων λαϊκών ζωγράφων τον δεύτερο μισό του 18ου αι. (φωτ.: C. de Vries).

έχουν διασωθεί μερικές μόνο τοιχογραφίες από τον ζωγραφικό της διάκοσμο χρονολογείται με επιφύλαξη στο 17ο αι.

Στο εσωτερικό των εκκλησιών τριών μικρών μεταβυζαντινών μοναστηριακών συγκροτημάτων, που βρίσκονται στην ύπαιθρο της Νισύρου διασώζεται ζωγραφικός διάκοσμος. Αυτά είναι ο Αρμάς (αφιερωμένος στο Γενέσιον του αγ. Ιωάννη του Προδρόμου), οι Σιώνες (αφιερωμένο στο Γενέσιο της Παναγίας) και ο Σταυρός, κτι-

σμένους μέσα στο μικρό μεσαιωνικό Κάστρο του Αργους. Σκηνές από τον βίο και τα πάθη του Χριστού, από τον βίο της Παναγίας, ολόσωμοι και ημισωμοί άγιοι, σκηνές που εικονογραφούν τους χαιρετισμούς της Παναγίας καταλαμβάνουν και στολίζουν όλες τις επιφάνειες του Ιερού και του κυρίως ναού από τα κατώτερα σημεία των τοίκων μέχρι την καμαρωτή οροφή τους. Είναι έργα λαϊκών ζωγράφων που απευθύνονται σε απλούς ανθρώπους. Το σχέδιο είναι αδέξιο και τα

σώματα των μορφών αποδίδονται συνήθως χωρίς όγκο, αλλά τα χρώματα είναι ζωγρά και φωτεινά. Δεν είναι έργα τέχνης, αλλά έργα ευσεβείας και πίστης και γι' αυτό το λόγο συγκινούν τον ευαίσθητο θεατή. Οι άγνωστοι αυτοί ζωγράφοι του δεύτερου μισού του 18ου αι. πιθανώς ανήκουν στο εργαστήριο της Σύμης, που αυτή την εποχή ξέρουμε ότι δραστηριοποιείται διακοσμώντας εκκλησίες στη Σύμη, στη Ρόδο, στην Τήλο και πιθανώς και στη Νίσυρο.

Από την ιταλοκρατία στην

► Νισύριες με την παλιά ενδυμασία, σε φωτογραφία εποχής (φωτ.: Συλλογή Α.Σ. Μαΐλλη).

▼ Αγροτική εργασία στα χρόνια της ιταλοκρατίας. Αμπέλια, αμπελοφάσουλα, κριθάρι και λεμπούνια καλλιεργούνταν κυρίως οι Νισύριοι στα εδάφη που αξιοποίησαν με μακροχρόνιο μόχθο, χτίζοντας πεζούλες σε όλες τις πλαγιές (φωτ.: Συλλογή Α.Σ. Μαΐλλη).

Τον **ΑΝΤΩΝΗ Μ. ΑΝΤΑΠΑΣΗ**

Καθηγητή των Εμπορικού Δικαίου
στο Πανεπιστήμιο Αθηνών

ΟΤΑΝ ΑΝΕΤΕΛΕ ο εικοστός αιώνας η Νίσυρος εξακολουθούσε να βρίσκεται υπό οθωμανική κυριαρχία. Ο πληθυσμός της ήταν γύρω στις τέσσερις χιλιάδες. Δεν ήταν λίγος, αν λάβει κανείς υπόψη τη μικρή επιφάνειά της, το ορεινό και άγονο, λόγω της έλλειψης νερού, έδαφός της, την αλιμενη ακτογραμμή της. Όπως και τα άλλα μικρά νησιά της Δωδεκανήσου, η Νίσυρος είχε ως ένα βαθμό αυτοδιοίκηση στους κόλπους τριών δήμων: του Μανδρακίου, του Εμπορείου και των Νικιών. Μολονότι υπήρχαν δυο αξιόλογες επιχειρήσεις θειούχων ιαματικών λουτρών, δεν είχε τακτική συγκοινωνία με τα αστικά κέντρα της περιοχής. Ο μακροχρόνιος όμως μόχθος των κατοίκων της είχε απίστευτα αυξήσει τη βλάστηση και τα δέντρα της. Σχεδόν σε όλες τις πλαγιές της είχαν κτιστεί πεζούλες, όπου καλλιεργούνταν αμπέλια, αμπελοφάσουλα, κριθάρι και λεμπούνια. Οι άφθονες βελανιδιές, αγραμιτιές, ελιές, αγριελιές, αμυγδαλιές, πικραμυγδαλιές, απιδιές, αγραπιδιές, μουριές, συκιές, αγριοσυκιές, φραγκοσυκιές και χαρουπιές έδιναν στο νησί πολυδεντρη όψη. Μολοντότο η αγροτική παραγωγή ήταν ανεπαρκής. Αλλά και η κτηνοτροφία, η αλιεία και η βιοτεχνία δεν είχαν ικανοποιητική απόδοση. Οι κάτοικοι κάλυπταν δύσκολα τις στοιχειώδεις ανάγκες τους. Η θνησιμότητα, ιδίως η παιδική, ήταν πολύ υψηλή. Ο απομονωτισμός είχε διαμορφώσει ένα ιδιαίτερο θρησκοπαράδοτο τρόπο ζωής και διασκέδασης που συντηρούσε την εθνική ταυτότητα των κατοίκων. Παράλληλα όμως είχε εμποδίσει την ανάπτυξη των προσωπικών δυνατοτήτων τους.

Η κατάργηση (1908) από το καθεστώς των Νεοτούρκων των προνομίων των νησιών και η επέκταση της στρατιωτικής θητείας και στους κατοίκους τους, καθώς και η αύξηση του πληθυσμού (είχε ανέλθει το 1910 στις 5.000) τόνωσαν το πνεύμα της αποδημίας. Κατά τον 19ο αι. η μετανάστευση των Νισυρίων είχε κυρίως κέντρα δράσης την Αλεξάνδρεια, το Πόρτ Σάιντ, τη Βεγγάζη, τη Σμύρνη και την Κωνσταντινούπολη. Προς το τέλος του αιώνα οι Νισύριοι άρχισαν να μεταναστεύουν και στις ΗΠΑ. Ανάμεσά τους ξεχωρίζει ο πατέρας της ελληνοαμερικανικής δημοσιογραφίας, ο Κων/τίνος Φασουλαρίδης. Εφθάσε το 1889 στη Βοστώνη, όπου και εξέδωσε την πρώτη ελληνόφωνη εφημερίδα, τη «Σημεία». Οι ειδήσεις από τους μετανάστες αυτούς ήταν πολύ ενθαρρυντικές. Έτσι, στις αρχές του εικοστού

Ενσωμάτωση

αιώνα, ο αριθμός των Νισυρίων που έφθασε στον Νέο Κόσμο αυξήθηκε σημαντικά. Αυτό επέτρεψε τη σωματειακή τους οργάνωση, η οποία βασίστηκε στους δήμους καταγωγής. Οι καταγόμενοι από το Μανδράκι ίδρυσαν το «Γνωμαγόρα», αυτοί που προέρχονταν από τον Εμπορειό, την «Παναγία Θερμιανή» και εκείνοι που κατάνονταν από τα Νικιά, τον «Αγιο Ιωάννη τον Θεολόγο».

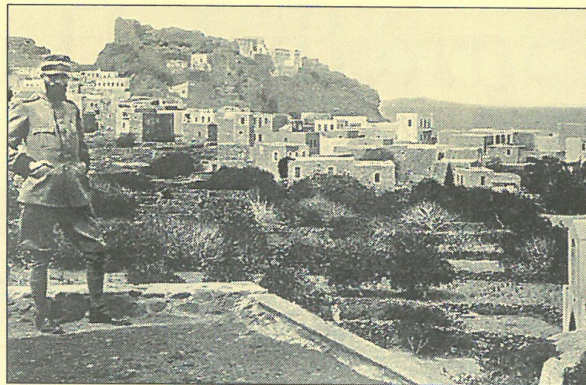
Ιταλοκρατία - Ενσωμάτωση

Στις 12 Μαΐου 1912 οι Ιταλοί κατέλαβαν τη Νισυρο. Οι κάτοικοι τους καλωσόρισαν. Δεν είχαν αντιληφθεί αμέσως τις πραγματικές προθέσεις τους. Γι' αυτό και οι αντιπρόσωποι των νησιών (μεταξύ αυτών και ο Νισύριος Ν. Πετριδής) που συνήλθαν στις 18 Ιουνίου 1912 στην Πάτμο αποφάσισαν να δημιουργήσουν ένα αυτόνομο ελληνικό κράτος που θα αποτελούσε το πρώτο βήμα για την ενσωμάτωση της Δωδεκανήσου στην Ελλάδα. Η ιταλοτουρκική όμως συνθήκη της 18ης Οκτωβρίου 1912 απέδειξε ότι οι Ιταλοί ήταν οι νέοι δεσπότες. Άρχισε τότε να αναπτύσσεται ένα εχθρικό γι' αυτούς κλίμα.

Ο κυβερνήτης των Δωδεκανήσων Giovanni Ameglio, αντιδρώντας, έθεσε σε εφαρμογή σχέδιο καταπόνησης του πληθυσμού και βαθμιαίας αφελήνισής του. Ανασκαφές και εκδόσεις βιβλίων γίνονταν για να τονίσουν τη ρωμαϊκή και ενετική παρουσία στα Δωδεκάνησα και να δικαιολογήσουν τον ρόλο της Ιταλίας στην ανατολική Μεσόγειο.

Η Συνθήκη της Λωζάννης (1923) ενίσχυσε τη θέση της Ιταλίας στην περιοχή, διότι παραχώρησε οριστικά τα Δωδεκάνησα σ' αυτήν. Η εξασφάλιση πιο τακτικής συγκοινωνίας με τη Ρόδο και την Κω, η διάνοιξη αυτοκινητόδρομου μεταξύ Μανδρακίου, Πάλων και Εμπορειού, η κατασκευή νέων κτιρίων και γενικότερα η προσπάθεια βελτίωσης της οικονομικής κατάστασης, δεν απέτρεψαν τις αντιδράσεις. Μάλιστα αυτές έγιναν πιο έντονες όταν ο κυβερνήτης Mario Lago έκανε υποχρεωτική (1926) τη διδασκαλία της ιταλικής γλώσσας στα σχολεία, δυσχέρανε την απόκτηση επαγγελματικών αδειών από Έλληνες, αναγνώριζε μόνο τίτλους σπουδών από ιταλικά πανεπιστήμια, γεγονός που υποχρέωσε ορισμένους νέους Νισυρίους να σπουδάσουν στο Παν/μιο της Πίζας. Ο διάδοχός του Cesare Maria de Vecchi κατέταξε (1937) την ελληνική γλώσσα μεταξύ των προαιρετικών μαθημάτων. Το μέτρο αυτό πολλαπλασίασε τις αντιδράσεις. Αρκετοί νέοι Νισυριοί καταδικάστηκαν και εξορίστηκαν ή διέφυγαν στην Ελλάδα. Ο καταστροφικός σεισμός του 1933

► *Ιταλός αξιωματικός στο Μανδράκι, λίγο μετά την κατάληψη της Νισύρου το 1912 (φωτ.: G. Gerola, «Nissari», στο «Annuario della Scuola Italiana in Atene», 1915).*

◀ *Αναμνηστική φωτογραφία μαθητών από το σχολικό έτος 1928-1929. Δύο χρόνια πριν οι Ιταλοί έκαναν υποχρεωτική τη διδασκαλία της ιταλικής στα σχολεία της Νισύρου, στο πλαίσιο των προπαθειών τους για τον αφελήνισμό των νηιοσού (φωτ.: Δημοτικό Αρχείο Νικιών).*

Οι δοκιμασίες ξένης κατοχής και της μεταναστευτικής αφαίμαξης

▼ *«Σχολική γιορτή του Λαζάρου», γράφει η καρι ποσιάλ εποχής. Μάλλον πρόκειται για το έθιμο της «καλαντιήρας», που γιόρταζαν το Σάββατο του Λαζάρου οι μαθητές των νηιοσού. Με τον ίδιο ακριβώς τρόπο, αλλά όχι για τόσο πολυάριθμους, το γιορτάζουν και σήμερα (φωτ.: Στελλογή Α.Σ. Μαΐλλη).*

◀ **Νισύριοι μετανάστες στην Οδησό της Ρωσίας.** Στη Νίσυρο σημειώθηκε μεγάλο κύμα μετανάστευσης. Ωστόσο, οι νισυριακές κοινότητες, όπου γης, δίνουν έντονα σημεία παρονοίας στην εκπαίδευση, την περίθαλψη και την πραγματοποίηση έργων υποδομής στο νησί (φωτ.: Λαογραφικό Μουσείο Μαντρακίων).

υποχρέωσε αρκετές οικογένειες από τον Εμπορειό (που είχε πιο σοβαρά θίγει) να εγκατασταθούν στον παράλιο οικισμό των Πάλων. Στη δεκαετία του 1930 η μετανάστευση έλαβε νέα ώθηση, άλλαξε χαρακτήρα. Οι εγκατεστημένοι στις ΗΠΑ Νισύριοι άρχισαν να προσκαλούν εκεί μέλη ή και ολόκληρες τις οικογένειές τους. Δεν ήταν λίγοι εκείνοι (ιδίως από τον Εμπορειό) που στράφηκαν προς την Αυστραλία.

Κατά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο οι Νισύριοι δεν αντιμετώπισαν σοβαρά προβλήματα επισιτισμού. Τα μικρά αγροκτήματά τους επέτρεψαν την ικανοποίηση των βασικών αναγκών τους. Αρκετοί Νισύριοι κατατάχθηκαν στο Σύνταγμα Δωδεκανησίων και πολέμησαν στο αλβανικό μέτωπο. Άλλοι κατατάχθηκαν στον Ιερό Λόχο του Αιγαίου. Μετά την παράδοση της Ιταλίας στους Συμμάχους, η Νίσυρος περιήλθε (1943) στην κατοχή των Γερμανών. Η γερμανική κατοχή διήρκεσε δυο χρόνια. Ο τερματισμός της υπήρξε αιματηρός. Στις 12 Φεβρουαρίου 1945 ομάδα του Ιερού Λόχου έδωσε στον Εμπορειό μάχη με 37 Γερμανούς. Λίγο πριν από την παράδοσή τους, έχασε τη ζωή του ο Έλληνας υπολοχαγός Ευάγγελος Χατζεπαγγέλου. Όπως και τα άλλα νησιά, η Νίσυρος παρέμεινε υπό βρετανική προστασία έως στις 31 Μαρτίου 1947. Ενοσωμάτωθηκε επίσημα στην ελληνική επικράτεια στις 7 Μαρτίου 1948.

Τις τελευταίες δεκαετίες

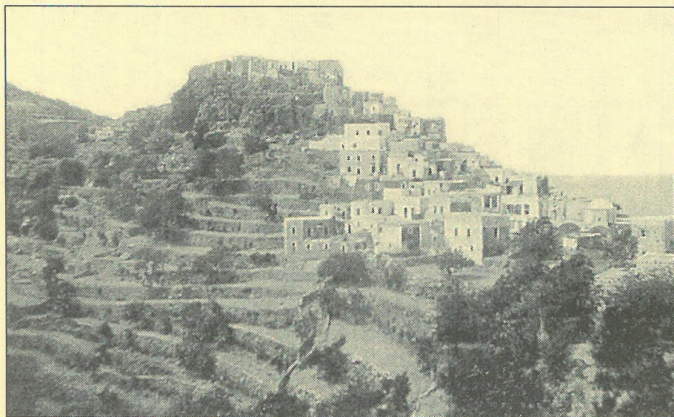
Από το 1951 η μεταναστευτική κίνηση άρχισε εκ νέου να γίνεται πιο έντονη. Η λειτουργία ορυχείου ελαφρόπετρας στην παρακείμενη νησίδα Γυαλί, ο διορισμός αγροτικών ιατρών, η επέκταση του οδικού δικτύου, η εμφάνιση του αυτοκινήτου, η πολύ πιο τακτική θαλάσσια συγκοινωνία δεν την ανέκοψαν. Η μετανάστευση ήταν εσωτερική και εξωτερική. Η εσωτερική είχε προορισμό κυρίως την Αθήνα και τη Ρόδο. Στην Αθήνα υπήρχε υπολογίσιμη νισυριακή παροικία από τη δεκαετία του 1930. Οι καταγόμενοι από το Μανδράκι είχαν από τότε ιδρύσει το Σύλλογο «Γνωμαγόρας». Μετά τον πόλεμο, οι καταγόμενοι από τον Εμπορειό και τους Πάλους ίδρυσαν την «Παναγία Θερμιανή». Οι εγκατε-

στημένοι στη Ρόδο συνέστησαν την «Πορφυρίδα». Η εξωτερική μετανάστευση είχε προορισμό κυρίως χώρες όπου υπήρχαν ήδη νισυριακές κοινότητες, τις ΗΠΑ και την Αυστραλία. Οι μετανάστες της Αυστραλίας ίδρυσαν (1959) στη Μελβούρνη τον Σύλλογο «Παναγία Θερμιανή». Οι σύλλογοι των αποδημένων έδωσαν έντονα σημεία παρουσίας στην εκπαίδευση και την περίθαλψη των κατοίκων του νησιού και συνέβαλαν αποφασιστικά στη θεμελίωση και ολοκλήρωση σημαντικών έργων υποδομής σ' αυτό.

Κατά την απογραφή του 1951 η Νίσυρος είχε 2.587 κατοίκους. Η απογραφή του 2001 έδειξε ότι μειώθηκαν σε 927. Έτσι, ο πληθυσμός μειώθηκε μέσα σε πενήντα χρόνια κατά 64,2%. Το Μανδράκι αριθμεί σήμερα 675 κατοίκους, οι Πάλιοι 169, ο Εμπορειός 25, τα Νικιά 48 και το Γυαλί 10. Ο μέσος όρος της ηλικίας των κατοίκων είναι πολύ υψηλός. Αυτό σημαίνει ότι η μείωση του πληθυσμού θα συνεχιστεί, αν δεν αντιμετωπιστεί με την εκτέλεση εκλογικευμένων επενδύσεων στο νησί. Η πιο βασική από αυτές είναι η γεωθερμική. Η γεωθερμία μπορεί να γίνει ο πιο σημαντικός πόρος του νησιού, εφόσον βέβαια εξασφαλιστεί ότι η εκμετάλλευσή της δεν θα έχει επιπτώσεις στο περιβάλλον.

Πέρα από το δημογραφικό ζήτημα—που είχε ως αποτέλεσμα να διακοπεί η λειτουργία των δημοτικών σχολείων των Πάλων, του Εμπορειού και των Νικιών, να καταργηθούν οι κοινότητες και να δημιουργηθεί ο ενιαίος Δήμος Νισύρου—προβληματίζει η μεγάλη μείωση της κλωρίδας και της άγριας πανίδας του νησιού. Αυτό δεν οφείλεται μόνο στην εγκατάλειψη της γεωργίας, αλλά και στην αλόγιστη και ανεξέλεγκτη κτηνοτροφία. Οι κάτοικοι του νησιού, οι οποίοι δεν συμφωνούν να εκμεταλλευθεί η ΔΕΗ το γεωθερμικό του πεδίο, για να μη προσβληθεί το φυσικό του περιβάλλον σε βαθμό μη αναστρέψιμο, συντηρούν ανεξέλεγκτα κοπάδια βοδιών και κατσικιών που το έχουν μετατρέψει σε ένα μεγάλο βοσκοτόπι. Είναι προφανής η έλλειψη ευαισθησίας για το περιβάλλον. Η αντιμετώπισή της αποτελεί βασικό καθήκον και της πολιτείας.

Μολαταύτα, στο τέλος του εικοστού αιώνα, η Νίσυρος έχει διαμορφώσει μια κοινωνική και οικονομική ζωή πολύ καλύτερη από εκείνη που είχε στις αρχές του αιώνα. Η πολύ πιο άρτια υλικοτεχνική υποδομή της, λόγω της επέκτασης του οδικού δικτύου της, του ηλεκτρισμού και της ανάπτυξης των τηλεπικοινωνιών, της βελτίωσης της ύδρευσης και των θαλάσσιων συγκοινωνιών, η διεύρυνση της παιδείας και της περίθαλψης, η δημιουργία ξενοδοχειακών και τουριστικών μονάδων, έχουν αλλάξει ριζικά τον τρόπο ζωής. Παρά τις σοβαρές όμως προσπάθειες που γίνονται, ιδίως από τον δήμο και την Εταιρεία Νισυριακών Μελετών που εδρεύει στην Αθήνα, ο νισυριακός τρόπος ζωής και διασκέδασης χάνει καθημερινά έδαφος. Δεν απέχει πολύ η στιγμή που ο απόδημος Νισύριος, παίρνοντας το πλοίο μετά τις καλοκαιρινές διακοπές του, θα αποχαιρετίσει με πόνο ψυχής τη Νίσυρο που ήξερε!

◀ **Ο Εμπορειός σε φωτογραφία του 1914.** Διακρίνεται το κάστρο της Πανιονίκης, το οποίο αναφέρει ο *Cristoforo Buondelmonti* που επισκέφθηκε τη Νίσυρο στις αρχές του 15ου αι. Μετά τον σεισμό του 1933 οι ιταλικές κατοχικές αρχές κατέδαψαν το μεγαλύτερο μέρος των τειχών του που είχαν υποστεί σοβαρές ζημιές.

Όταν βρυχάται ο Πολυβώτης

Τον ΓΙΩΡΓΗ ΒΟΥΓΙΟΥΚΑΛΑΚΗ

Ηφαιστειολόγον, Ερευνητή του ΙΓΜΕ

Η ΝΙΣΥΡΟΣ είναι το νεότερο από τα μεγάλα ενεργά ηφαιστειακά της Ελλάδας. Τα παλαιότερα πετρώματα που εμφανίζονται εδώ έχουν ηλικία λίγο μικρότερη των 160.000 χρόνων ενώ τα νεότερα αγγίζουν τα όρια της προϊστορίας, πριν από περίπου 15.000 χρόνια.

Η Νίσυρος βρίσκεται μαζί με τα Μέθανα, τη Μήλο και τη Σαντορίνη, τα άλλα ενεργά ηφαιστειακά της χώρας μας, κατά μήκος του «ενεργού ηφαιστειακού τόξου του νοτίου Αιγαίου», μιας ζώνης που αρχίζει από τον ισθμό της Κορίνθου και καταλήγει στη Νίσυρο. Η γένεση των ηφαιστειών σε αυτές τις θέσεις αποδίδεται στη βύθιση της λιθοσφαιρικής πλάκας της Αφρικής κάτω από την περιοχή του Αιγαίου, γεγονός που προκαλεί τη γένεση του μάγματος: λιωμένο πέτρωμα λιγότερο ή περισσότερο πλούσιο σε αέρια. Οπου μεγάλα ρήγματα διαπερνούν το γήινο φλοιό, το μάγμα βρίσκεται διέξοδο προς την επιφάνεια και οικοδομεί τα ηφαιστειακά.

Στην ευρύτερη περιοχή της Νισύρου, οι πρώτες ηφαιστειακές εκρήξεις χρονολογούνται πριν από 2,5 εκατ. χρόνια. Από τότε, με μικρές ή μεγάλες εκρήξεις, οικοδομήθηκε το μεγαλύτερο μέρος της δυτικής Κω, οι περίξ της Νισύρου νησίδες Πυργούσα, Παχιά, Στρογγυλή και Γυαλί και η ίδια η Νίσυρος.

Οι αρχαίοι Έλληνες είχαν τη δική τους άποψη για τον τρόπο δημιουργίας του νησιού, όπως καταγράφεται στη «Βιβλιοθήκη» του Απολλοδώρου και στα «Γεωγραφικά» του Στράβωνα: «Θεωρούν τη Νίσυρο κομμάτι από την Κω. Λένε και τον μύθο πως ο Ποσειδών καταδίωκε ένα γίγαντα, τον Πολυβώτη, έσπασε με την τριανά του κομμάτι από την Κω και το 'ριξε επάνω του, οπότε δημιουργήθηκε από το βλήμα η Νίσυρος κι έχει από κάτω της τον γίγαντα.» Ο μύθος αποκαλύπτει ότι οι πρόγονοί μας γνώριζαν πως η Νίσυρος είναι ηφαιστειακό και ότι τα πετρώματά της είναι παρόμοια με αυτά της νοτιοδυτικής Κω. Γνώριζαν ή διαίσθανονταν επίσης ότι οι συχνοί τοπικοί σεισμοί – που τάλαιπωρούσαν το νησί από εκείνα τα χρόνια – είναι συνηθισμένοι με την ηφαιστειακή του φύση. Η εγκλωβισμένη ενέργεια του λιωμένου πετρώματος και του υπέρθερμου ατμού κάτω από τη Νίσυρο μετασώματώνεται στον γίγαντα Πολυβώτη, που στενάζει και τραντάζεται φυλακισμένος στα σπλάχνα της.

Αυτό που μπορούμε να υποθέσουμε με σιγουριά είναι πως χρειάστηκαν μερικές εκατοντάδες χιλιάδες χρόνια υποθαλάσσιας ηφαιστειακής δράσης ώσπου η πρώτη κορυφή του νησιού

να αναδυθεί από τα νερά του Αιγαίου, πριν από περίπου 160.000 χρόνια. Το ηφαιστειακό, αφού αναδύεται από τη θάλασσα, αρχίζει να οικοδομεί ένα κερσαίο κώνο. Στα επόμενα 120.000 χρόνια οικοδομείται από τη διαδοχή στρώματων τέφρας και λάβας ένας μεγάλος ηφαιστειακός κώνος πάνω από τη στάθμη της θάλασσας. Η διάμετρός του υπολογίζεται σε επτά (7) περίπου χιλιόμετρα και το μέγιστο ύψος του σε 600 μ.

Η πρώτη μεγάλη καταστροφική έκρηξη εκδηλώνεται στο νησί περίπου πριν από 25.000 χρόνια. Μέσα σε λίγα εικοσιτετράωρα, δισεκατομμύρια τόνοι λιωμένο πέτρωμα εκτοξεύονται στην ατμόσφαιρα παράγοντας τεράστιο όγκο ελαφρόπετρας και στάχτης. Αυτά τινάζονται σε ύψος μεγαλύτερο των 12 χιλμ. και καλύπτουν όλο το νησί με στρώματα τέφρας πάχους έως και 15 μ. Η κορυφή του ηφαιστειακού κατακρημνίζεται στο κενό που έχει δημιουργηθεί κάτω από το νησί λόγω της εκτόξευσης του μάγματος και δημιουργείται η πρώτη καλδέρα της Νισύρου. Μετά την έκρηξη, το παχύρρευστο λιωμένο πέτρωμα, φτωχό σε αέρια και ενέργεια, συνεχίζει να αναβλύζει ήπια. Οικοδομεί μεγάλους θόλους λάβας κοντά στα ανατολικά χείλη της πρώτης καλδέρας και όταν υπερβαίνει τα χείλη της ξεκύνεται και καλύπτει τις νοτιοανατολικές πλαγιές του ηφαιστειακού με πολύ παχιά ρεύματα λάβας, αυτά που σήμερα βρισκονται πάνω τους χτισμένα τα Νικιά.

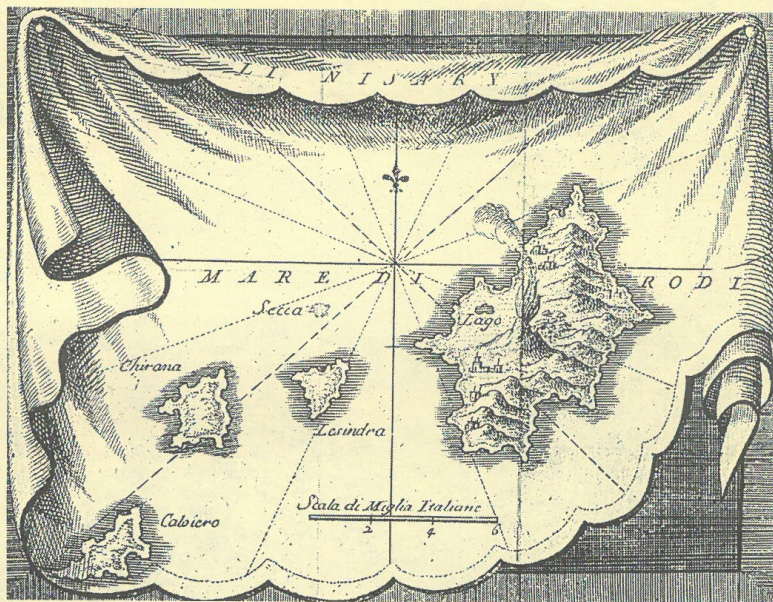
Η περίοδος ηρεμίας που ακολουθεί διακόπτεται από τη δεύτερη καταστροφική έκρηξη, πριν από περίπου 15.000 χρόνια, που προσθέτει νέα

στρώματα ελαφρόπετρας στο νησί και δημιουργεί τη σημερινή καλδέρα της Νισύρου. Το μάγμα που έχει μείνει μετά την έκρηξη αναβλύζει ήρεμα για πολλές εκατοντάδες χρόνια δημιουργώντας τους «μετακαλδερικούς θόλους», τους ψηλούς λόφους που καλύπτουν τα 2/3 περίπου της καλδέρας. Εξω από την καλδέρα οικοδομεί τον θόλο του Καραβιώτη και η Νίσυρος παίρνει τη σημερινή μορφή της.

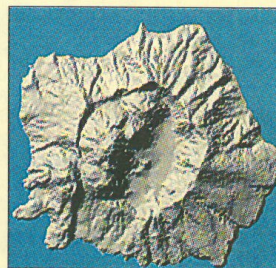
Η νησίδα Γυαλί είναι το νεότερο ηφαιστειακό κέντρο της περιοχής. Το νοτιοδυτικό τμήμα του νησιού αποτελείται από παχιά στρώματα ελαφρόπετρας που έχουν αποθεθεί από δύο εκρήξεις, μετά τον σχηματισμό της Νισύρου. Το βορειοανατολικό τμήμα αποτελείται ολοκληρωτικά από παχιά ρεύματα φυσικού γυαλιού (από όπου παίρνει και το όνομά του το νησί), ο γνωστός οφειανός και περλίτης του Γυαλιού. Αυτή είναι η τελευταία ηφαιστειακή έκρηξη στην περιοχή, και παρότι δεν υπάρχει ακριβής χρονολόγηση τοποθετείται στις αρχές των τελευταίων 10.000 χρόνων.

Εκρήξεις και κρατήρες

Καμιά από τις επόμενες εκρήξεις του ηφαιστειακού, που καταγράφονται στις ιστορικές πηγές, δεν παράγει λιωμένο πέτρωμα. Όλες είναι υδροθερμικές εκρήξεις και οφείλονται στην ύπαρξη υπέρθερμου ατμού στο υπέδαφος του νησιού. Το θαλασσινό νερό και το νε-

◀ Χάρτης της Νισύρου, με το ηφαιστειακό της σε δράση. Από το βιβλίο των Ιταλών γεωγράφων Β. Κορονέλι «Isola di Rodi», Βενετία, 1688 (Συλλογή Α. Σ. Μαίλλη).

▲ Ψηφιακό τριδιάσσιο μοντέλο της Νισύρου. Φαίνεται καθαρά ότι ολόκληρο το νησί είναι ένα ηφαιστειακό οικοδόμημα (σχέδιο: Γ. Βουγιουκαλάκης).

◀ Ο Στέφανος, ένας από τους μεγαλύτερους και καλύτερα διατηρημένους υδροθερμικούς κρατήρες στον κόσμο. Δίπλα τον διακρίνεται ο Μικρός Στέφανος (φωτ.: Ιόλη Βυγγοπούλου).

ρό της βροχής κατεισθύνουν στα πετρώματα του νησιού, συγκεντρώνονται σε βαθείς οριζόντες και θερμαίνονται από το μάγμα. Το νερό εκεί μετατρέπεται σε υπέρθερμο ατμό, ασκεί φοβερές πιέσεις που όταν ξεπεράσουν το βάρος και τη συνεκτικότητα των υπερκείμενων πετρωμάτων, τα τινάζει στον αέρα προκαλώντας μια υδροθερμική έκρηξη.

Τέτοιες ήταν όλες οι εκρήξεις που έχουν καταγραφεί στη Νίσυρο κατά τους ιστορικούς χρόνους. Στο νότιο τμήμα του πυθμένα της καλδέρας, υπάρχουν ίχνη από 20 τέτοιους κρατήρες. Οι 10 είναι καλά διατηρημένοι και καθένας έχει το δικό του όνομα. Ο μεγαλύτερος και επιβλητικότερος κρατήρας είναι ο Στέφανος, ο οποίος μονοπωλεί και το ενδιαφέρον των τουριστών, επιδεικνυόμενος σε αυτούς ως «το ηφαιστειό». Είναι ένας από τους μεγαλύτερους και καλύτερα διατηρημένους υδροθερμικούς κρατήρες στον κόσμο. Έχει ελλειψοειδές σχήμα με μέγιστο άξονα 330 μ., ενώ το βάθος του φτάνει τα 27 μ. Δεν γνωρίζουμε την ακριβή ηλικία του, όμως αυτή δεν μπορεί να υπερβαίνει τα 3.000 με 4.000 χρόνια. Οι πιο πρόσφατοι από τους υδροθερμικούς κρατήρες είναι συγκεντρωμένοι στην περιοχή του Λόφου, ένα μικρό μετακαλδερικό θόλο που κυριολεκτικά έχει διαλυθεί από τις υδροθερμικές εκρήξεις. Εδώ βρίσκονται 6 καλά διατηρημένοι κρατήρες, η δημιουργία των τριών από τους οποίους έχει καταγραφεί στις ιστορικές πηγές.

Η πρώτη εκτενής αναφορά για τη

Νίσυρο, μετά τον Στράβωνα συναντάται στο «Librum Insularum Archipelagi», στις περιγραφές του Φλωρεντινού μοναχού Cristoforo Buondelmonti που επισκέπτεται τη Νίσυρο μεταξύ του 1414 και του 1420: «Στο κέντρο του νησιού υπάρχει ένα ψηλό βουνό από το οποίο εκλύεται θειάφι μέσω υπογείων οδών μέρα και νύχτα, όπως στο νησί Στρόμπολι κοντά στο Λίπαρι. Σε απόσταση μιας πετριάς δρόμο από την κορυφή υπάρχει μια θερμή πηγή, τα νερά της οποίας χύνονται σε μια βαθιά σκοτεινή λίμνη στην πιο κάτω περιοχή. Οι νησιώτες συλλέγουν το θειάφι σε μεγάλες ποσότητες και το πουλούν στους εμπόρους που περνούν από εκεί. Μετά τη μέση του δρόμου προς την κορυφή, η ζέση είναι τόσο έντονη, ώστε καθίσταται αδύνατη η άνοδος σε όποιον δε φορά ξυλοπόαυσα.»

Τον Οκτώβριο ή στα τέλη Νοεμβρίου του 1871 ένας ισχυρός σεισμός προκαλεί την έναρξη υδροθερμικών εκρήξεων που δημιουργούν τους δύο μικρούς κρατήρες Πολυβώτη και Αλέξανδρο (ή Φλέγεθρο). Να πως περιγράφει τις εκρήξεις ο Γάλλος γεωλόγος Gorseix H.:

«Υστερα από έναν ισχυρό σεισμό, οι κάτοικοι των χωριών της Νίσυρου

άκουσαν εκपुरσοκροτήσεις που θύμιζαν διαδοχικούς κεραυνούς. Κόκκινες και κίτρινες φλόγες υψώθηκαν πάνω από το νησί ξεπερνώντας τα σημεία όπου ήδη υπήρχαν κάποιοι καπνοί, πέτρες εκτοξεύονταν σφουρίζοντας πάνω από τις ψηλότερες κορφές για να πέσουν στη συνέχεια στη θάλασσα, ενώ τα χωράφια του παλιότερου κρατήρα καλύφθηκαν από μια λευκή σκόνη».

Η τελευταία υδροθερμική έκρηξη που έχει καταγραφεί στη Νίσυρο είναι αυτή του 1887, η οποία δημιούργησε τον κρατήρα του Μικρού Πολυβώτη.

Τα ηφαιστειακά πετρώματα της Νίσυρου δίνουν στους κατοίκους της ένα θαυμάσιο υλικό για να οικοδομήσουν και να στηρίξουν την οικονομική τους δραστηριότητα. Το «κυκλώπειο» πελασγικό κάστρο, το «Παλιόκαστρο», κατασκευάστηκε από βασάλτικο ανδেসίτη, ένα από τα πιο σκληρά πετρώματα στον κόσμο. Εντύπωση προκαλεί ακόμη και σήμερα η δυνατότητα των τεχνιτών της εποχής να λαξεύουν αυτό το πέτρωμα επιτυχάνοντας τέλειο ταίριασμα των πλευρών των τεράστιων ογκολίθων.

Η Νίσυρος είναι γνωστή από την αρχαιότητα για τις περίφημες μυλόπετρες και τους χειρόμυλους που κατασκευάζονται από βασάλτικο ανδেসίτη

και εξάγονται στην ευρύτερη περιοχή.

Η ελαφρόπετρα (κίσορη) είναι το πέτρωμα που έχει υποστεί τη μεγαλύτερη εκμετάλλευση στην περιοχή και στηρίζει σοβαρά την οικονομία του νησιού τις τελευταίες δεκαετίες. Η νησίδα Γυαλί διαθέτει τεράστια αποθέματα άριστης ποιότητας κίσορης. Η ελαφρόπετρα της Νίσυρου είναι καλύτερης ποιότητας σε σχέση με αυτή του Γυαλιού. Ένα μικρό ορυχείο λειτουργούσε για λίγα χρόνια στις βόρειες πλαγιές του νησιού.

Το ηφαιστειό της Νίσυρου βρίσκεται σήμερα σε κατάσταση ηρεμίας. Αυτό που μας θυμίζει ότι το μάγμα βρίσκεται σε μικρά βάθη κάτω από το νησί, είναι οι έντονες διαφυγές θερμών αερίων (οι ατμίδες) στους κρατήρες και γύρω από αυτούς, το πλήθος των θερμών πηγών του νησιού και οι συχνοί σεισμοί.

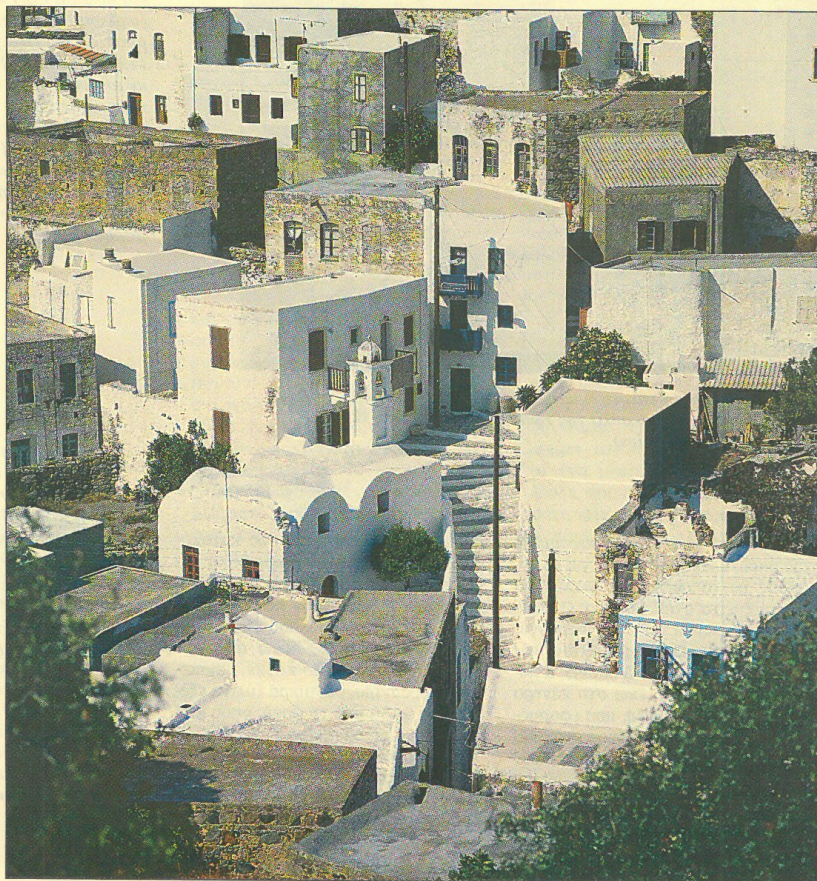
Η εντονότερη και θεαματικότερη θερμή εκδήλωση στη Νίσυρο είναι η ατμιδική δραστηριότητα στον κρατήρα του Στέφανου και την περιοχή του Λόφου. Τα αέρια που εκλύονται με υποβλητικό θόρυβο από εκατοντάδες σημεία στην περιοχή έχουν θερμοκρασία 100 βαθμούς Κελσίου και αποθέτουν όμορφους κρυστάλλους θείου. Η χαρακτηριστική μυρωδιά του «κλούβιου αυγού» στην περιοχή οφείλεται στην έκλυση του υδρόθειου.

Οι άφθορες θερμές πηγές είναι επίσης ιδιαίτερα χαρακτηριστικό της Νίσυρου. Σε πολλά σημεία κατά μήκος των ακτών του νησιού αναβλύζει ζεστό νερό, σε θερμοκρασίες που κυμαίνονται από 30 έως 60 βαθμούς.

Η νιουριακή κατοικία

▲ Νικιά. Σπίτια με επικλινείς στέγες στον κεντρικό δρόμο του οικισμού. Στη Νικιά, όπως και στον Εμπορειό, αντίθετα με το Μαντράκι, οπανίζονται με τα μπαλκόνια (φωτ.: Μιχάλης Κωσταράς).

▲ Σπίτια -απλοί κύβοι- με επίπεδες στέγες, και κλιμακωτοί δρόμοι στο Μαντράκι, εκεί που οπαντιούνται οι γειονιές του Λαγκαδιού και του Τρούλλον. Στο μέσον, η σιανροβολιακή εκκλησία του Αγίου Ιωάννη (φωτ.: C. de Vries).

Τον ΡΙΧΑΡΔΟΥ ΟΙΚΟΝΟΜΑΧΗ

Επ. καθηγητή Αρχιτεκτονικής στο πανεπιστήμιο Notre Dame της Ιντιάνα, ΗΠΑ

ΚΑΤΑ ΚΑΝΟΝΑ το νιουριακό σπίτι είναι διώροφο (ανωκάτω) μερικές φορές μονώροφο και σπάνια τριώροφο. Το ισόγειο ονομάζεται κατώι, ενώ ο όροφος ανώι. Ο τρίτος όροφος απαντά μόνο σε περιπτώσεις όπου οι δύο άλλοι όροφοι δεν επαρκούσαν για τη διαμονή των ενοίκων. Τα σπίτια μοιάζουν με απλούς κύβους, προσαρμοσμένους στην έκταση του οικοπέδου, μερικές φορές με ταράτσα ή προσαρτημένη σκάλα. Τα παλιά κρόνια έμεναν ασοβάντισια και άβαφα. Τα περισσότερα σπίτια είναι προσβάσιμα απευθείας από τον δρόμο, ενώ η είσοδός τους, μερικές φορές υπερυψωμένη από το επίπεδο του δρόμου κατά ένα μέτρο περίπου, βρίσκεται επάνω σε πέτρινη εξέδρα ή πεζούλα με σκαλοπάτια, ώστε να προφυλάσσεται το ισόγειο από τα νερά της

βροχής, και να διευκολύνεται το ξεφόρτωμα των ζώων. Μερικά κτίσματα, συνήθως στα κράσπεδα του οικισμού, είναι προσβάσιμα από την αυλή τους, που βρίσκεται μπροστά ή στο πλάι της πρόσοψης. Δευτερευόντα μορφολογικά στοιχεία διαφοροποιούν τα σπίτια των τριών σπουδαιότερων οικισμών του νησιού: για παράδειγμα, η δομική κάμαρα συνηθίζεται περισσότερο στον Εμπορειό, οι επικλινείς στέγες χαρακτηρίζουν τα Νικιά, η θράπφα, το πυργωτό στέγαστρο της σκάλας, καθώς και οι πεζούλες της εισόδου απαντούν στο Μαντράκι, αλλά γενικά η διαμόρφωση της κάτοψης των σπιτιών διέπεται από τις ίδιες αρχές.

Στο κατώι

Λόγω της στενότητας χώρου στους οικισμούς, οι κτίστες διευθετούσαν τους

χώρους των σπιτιών με τον προσφορότερο για την περίπτωση τρόπο και έτσι δύσκολα μπορούμε να ανακρίξουμε τον κυρίαρχο, σε κάτοψη, τύπο κατοικίας. Παρ' όλα αυτά, ορισμένα δωμάτια απαντούν σε όλα τα σπίτια. Για παράδειγμα, τις περισσότερες φορές το ισόγειο περιλαμβάνει έναν κα-

τοικήσιμο χώρο πολλαπλών χρήσεων, γνωστό επίσης ως κατώι, και έναν χώρο παρασκευής τροφής, το μαεριό. Στα παλιά κρόνια το δάπεδο στο κατώι και το μαεριό ήταν μερικές φορές βοτσαλωτό. Πέρα από αυτά τα δωμάτια, στο βάθος του σπιτιού υπάρχουν δύο ή περισσότεροι μικρότεροι χώροι που επικοινωνούν απευθείας με την αυλή: ο αχερώνας για την αποθήκευση του άχυρου, και το κελί για την αποθήκευση ξύλων. Σχεδόν πάντα ένα μικρό δωμάτιο με φούρνο, το φουρναριό, επικοινωνεί με το κατώι ή την αυλή. Σε

Η αρχιτεκτονική φυσιογνωμία των οικισμών της Νισύρου

▲ Παραδοσιακό υπερψωμένο κρεβάτι, η «μονή», όπως λέγεται στη Νίγρο, στο σπίτι της Εμποριάτισσας Νίνας Βασιλείων (φωτ.: C. de Vries).

αυτό βρίσκεται συνήθως ο χερόμυλος στον οποίο άλεθαν το σιτάρι για να ζυμώσουν με το αλεύρι το ψωμί, που έψηναν έπειτα στον φούρνο. Ο χερόμυλος αποτελείται από δύο στρογγυλές, επίπεδες, μαύρες ηφαιστειακές πέτρες, από τις οποίες η επάνω, η πάνωπετρα (ο πάναρης), έχει στο κέντρο της μια τρύπα, τη γούλα, που εφαρμόζει στο μεταλλικό στέλεχος, στο κέντρο της κάτω πέτρας, της κατώπετρας (ο κατάρης). Η πάνωπετρα φέρει επίσης μια λοβόμορφη προεξοχή στην περιφέρειά της, το φτι, δηλαδή «αυτί» μέσα στο οποίο εφαρμόζει η μια άκρη ενός ψηλού ξύλου, του μυλοκοπιού (ή σταυριού), ενώ η άλλη στερεώνεται στο ταβάνι. Γυρνώντας το μυλοκόπι και την πάνωπετρα που συνδέεται με αυτό, γύρω από το στέλεχος με το ένα χέρι και ριχνοντας με το άλλο σιτάρι μέσα στη γούλα, βγαίνει το αλεύρι.

Όλα τα παλιά σπίτια περιλαμβάνουν μια ξύλινη εξέδρα για να κοιμούνται οι ένοικοι, τη μονή ή σπανιότερα πατάρι, υπερψωμένη περίπου 120 εκατοστά από το πάτωμα και τοποθετημένη στο βάθος του δωματίου. Αν και συνήθως βρισκόταν στον πάνω όροφο, μερικές φορές τη συναντούμε στο κατώι, απομονωμένη, πάντοτε, από τον υπόλοιπο κατοικήσιμο χώρο με ένα ελαφρό, διάφανο, δικτυωτό παραπέτασμα, την αμουςσία. Το στρώμα του ύπνου, που τα παλιά χρόνια ήταν αχυρένιο, στρώνεται την ημέρα με διακοσμητικά κεντητά σεντόνια, τα τουρκομέταξα ή πλουμισμένες σεντόνες. Ένα μικρότερο, πολυχρόμο κάλυμμα, το πανωσέντονο, απλώνεται διακοσμητικά επάνω τους. Το κρεβάτι προσεγγίζεται ανεβαίνοντας στον πάγκο, μια μακρόστενη ξύλινη κασέλα, που τοποθετείται στη βάση της μονής και χρησιμεύει για τη φύλαξη των σεντονιών, διακοσμητικών ή μη. Μερικές φορές, μια σκάλα, σαν ανεμόσκαλα, ακουμπάει στη μονή

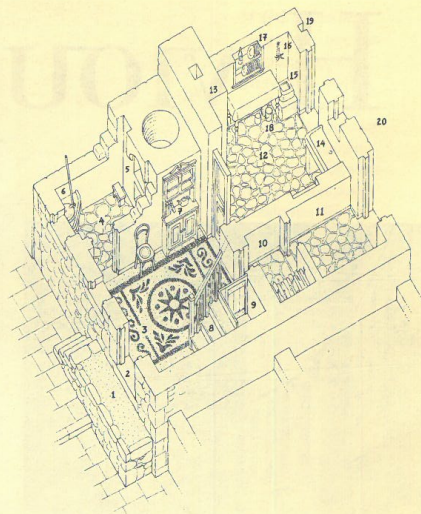
και έχει στα πλάγια της δύο κατακόρυφους στύλους, για να κρατείται κανείς και να υποβοηθείται η άνοδος ή η κάθοδος του. Ο χώρος κάτω από τη μονή, ένα είδος τουλάπας, ονομάζεται κελάρι. Ακριβώς, πάνω από την πόρτα που οδηγεί στο κελάρι, βρίσκεται η μουσάντρα, μια μικρή ξύλινη εξέδρα, πιο ψηλά από τη μονή, όπου κοιμούνται τα μικρά παιδιά.

Η εστία (το ζάκι), όπου μαγειρεύεται το φαγητό και καίει η φωτιά για ζεστασιά τον χειμώνα, αποτελείται, κατά κανόνα, από ένα χαμηλό χώρο, όπου φυλάσσονται ξύλα και μια εστία που επικοινωνεί άμεσα με την καπνοδόχο. Δύο μακριά αγκωνάρια (η παραστιά) τοποθετούνται πάνω στην πέτρινη πλάκα της, έτσι ώστε τα πήλινα ή μεταλλικά σκεύη μαγειρικής να στηρίζονται με ασφάλεια πάνω από τη φωτιά. Σε μια γωνιά της αυλής υπάρχει μερικές φορές ένας χαμηλός τοίχος ξερολιθιάς, το κρεμμάρι, για να φιλοξενεί στα όρια του τον κοίρο, το θρεφτάρι ή θρεφτό, που εκτρέφεται εκεί για να παχυνθεί και να σφαχτεί. Στο εσωτερικό της αυλής, και κατά μήκος του αυλότοιχου, τοποθετούνται μερικές φορές λιθόκτιστα πεζούλια για λουλούδια, οι ταρτάνες ή αλτάνες, καθώς και πέτρινο πάγκο για κάθισμα, οι πεζούλες.

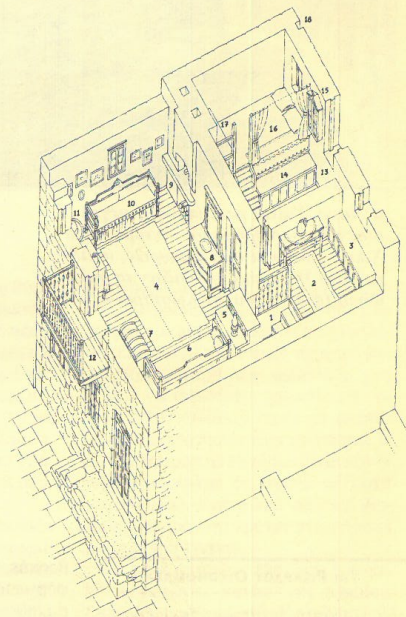
Ανώι και μπαλκόνια

Ο όροφος (το ανώι) των σπιτιών της Νισύρου αποτελείται κατά κανόνα από ένα μεγάλο κοινόχρηστο καθιστικό, τη σάλα, που καταλαμβάνει ολόκληρη την πρόσοψη του κτιρίου στον δρόμο, ένα μικρότερο δωμάτιο, την κάμαρη, που χρησιμεύει ως αποθήκη ή φιλοξενεί τον αργαλειό, και ένα μακρύ ιδιωτικό χώρο, τη μέσα κάμαρη, στην πίσω πλευρά που βλέπει στην αυλή, αντίστοιχο με το σύγχρονο κύριο υπνοδωμάτιο. Εκεί, βρίσκεται συνή-

► Οι πιο χαρακτηριστικοί χώροι και ο εξοπλισμός τους στο νιογριακό καιώι: (1) πεζούλα, (2) είσοδος, (3) καιώι, (4) φουρνάριό, (5) φούρνος, (6) χερόμυλος, (7) μπονφές, (8) σκάλα, (9) κελάρι, (10) κελί (σήμερα συνήθως μπάνιο), (11) αομάς, (12) μαερίο, (13) ζάκι/τσιμνιά, (14) πινακοπλήτης, (15) βισιέρνα, (16) αγρίφι, (17) παυοθήκη, (18) καπράτσι, (19) σούλωντας, (20) αυλή. Σχέδιο: Ριχ. Οικονομάκης.

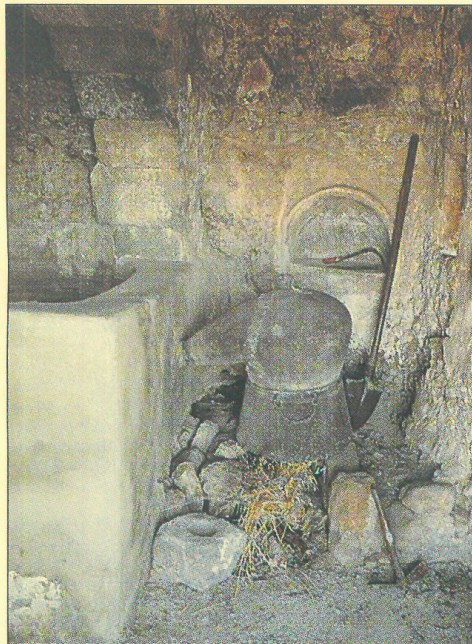
► Οι πιο χαρακτηριστικοί χώροι και ο εξοπλισμός τους στο νιογριακό ανώι: (1) σκάλα, (2) κάμαρη, (3) πάγκος, (4) σάλα, (5) γκλαβανή, (6) καναπές, (7) κασέλα, (8) κομός, (9) ζάκι, (10) καναλιές, (11) μαγκάλι, (12) μπαλκόνι, (13) μέσα κάμαρη, (14) πάγκος, (15) σιεφανοθήκη, (16) μονή, (17) μουσάντρα, (18) σούλωντας. Σχέδιο: Ριχ. Οικονομάκης.

θως η μονή, η ξύλινη εξέδρα του ύπνου με τα διακοσμητικά καλύμματα, που περιγράψαμε προηγουμένως. Γενικά, τα σπίτια στις πυκνοκατοικημένες περιοχές των οικισμών έχουν μια ξύλινη σκάλα στο κατώι, τοποθετημένη απέναντι από την είσοδο με την οποία ανεβαίνει κανείς κατευθείαν στην κάμαρη ή σε ένα μικρό διάδρομο. Κοινό στοιχείο είναι η γκλαβανή, ένα υπερψωμένο, εντοιχισμένο, βαθμιδωτό, κουβούκλιο πάνω από τη σκάλα, σχεδιασμένο έτσι ώστε να προσφέρει άνετη σε ύψος ανάβαση. Μερικά σπίτια έχουν μια πέτρινη κτιπτή εξωτερική σκάλα που οδηγεί σε ένα πλατύ κεφαλόσκαλο, στην πραγματικότητα ένα δωμάτιο χωρίς στέγη,

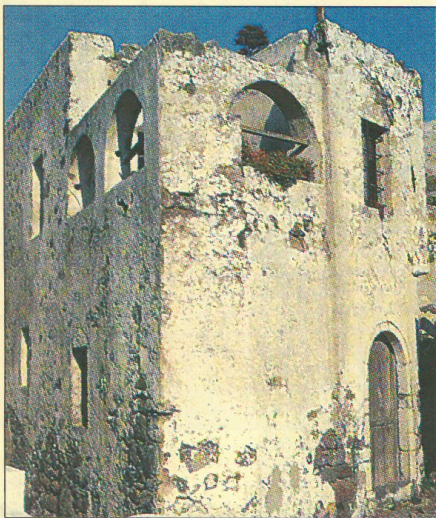
πάνω από την είσοδο του ισογείου που στο Μαντράκι λέγεται δωμάτσι, πάνω αυλή στον Εμπορείο και ζάτο στα Νικιά. Από εκεί φθάνει κανείς στη σάλα και σε ορισμένες περιπτώσεις στα άλλα δωμάτια του ορόφου. Στον Εμπορείο ο αστέγαστος χώρος περιβάλλεται από μεγάλα τοξωτά ανοίγματα και έχει θέα στο δρόμο.

Τα παραδοσιακά μπαλκόνια της Νισύρου είναι ανοικτές, κυβόσχημες κατασκευές από βαμμένο ξύλο, με στενές, διακοσμητικές σχισμές ανάμεσα στις εφαρμοστές, κάθετες σανίδες του σπθθαίου τους, γνωστές στη Δωδεκάνησο ως κατονάκια, που στηρίζονται σε μια σειρά προεξέχοντα ξύλινα δοκάρια. Τα μπαλκόνια έχουν πολλαπλές

◀ **Εσωτερικό καζαναριού. Διακρίνονται οι εγκαταστάσεις και τα χάλκινα σκεύη για την απόσταξη της κονκουζίνας, ονομασιού γτόπιου αλκοολούχου ποτιού (φωτ.: C. de Vries).**

▶ **Εμπορείός. Σπίτι με τοξωτή πάνω αυλή, χαρακτηριστικό στοιχείο των κατοικιών του οικισμού (φωτ.: C. de Vries).**

χρήσεις και χρησιμότητες: τις δροσερές ώρες της ημέρας προσφέρουν θέα στην κίνηση του δρόμου, σκιάζουν τα στενά δρομάκια το καλοκαίρι, διευκολύνουν το στέγνωμα κρεμμυδιών και σκόρδων, που πλεγμένα σε πλεξιούδες, τις *σοράδες*, κρέμονται από αυτά, αλλά και το άπλωμα των φρεσκοπλυμένων ρούχων. Δυστυχώς, κάποιοι κατασκευαστές, ενώ γνωρίζουν τα προβλήματα που παρουσιάζει το μπετόν αρμέ όταν χρησιμοποιείται σε εξωτερικούς χώρους, επιλέγουν να κατασκευάζουν μπετονένια μπαλκόνια, που είναι καταδικασμένα να διαβρωθούν από την υγρασία και το υψηλό επίπεδο αλατιού στην ατμόσφαιρα του νησιού. Σε μερικούς, μάλιστα, δρόμους είναι επικίνδυνο να περπατάει κανείς, καθώς τα μπαλκόνια σκάνε και απολεπίζο-

νται και τα σίδερά τους, που έτσι απογυμνώνονται, λυγίζουν από το βάρος. Αντίθετα, με τα παραδοσιακά ξύλινα μπαλκόνια, τα μπετονένια δεν μπορούν να αντικατασταθούν εύκολα και χωρίς να προξενηθούν ζημιές στην πρόσωση των κτιρίων. Είναι ένα θέμα στο οποίο οι δημοτικές αρχές πρέπει να δείξουν πυγμή για το καλό και την ασφάλεια των συνδημοτών τους. Άλλωστε, δεν είναι μόνο η κακή συμπεριφορά του μπετόν στις εξωτερικές συνθήκες που υπαγορεύει την επανεξέταση της χρήσης του, αλλά και η σημασία που έχει η διατήρηση των δομικών πέτρινων όψεων των κτιρίων στη Νίσυρο, για χάρη της αρχιτεκτονικής συνέπειας, όπως επιβάλλουν οι όροι δομίσσεως σε παραδοσιακούς οικισμούς.

Αποστροφές, σπλάδια και καζαναριά

Η αγροκία με τα προσκτίσματά της ονομάζεται στη Νίσυρο *αποστροφή*, λέξη που ίσως παραπέμπει στη φιδίσια κίνηση του αλετριού ή που πιθανόν αποτελεί παραφθορά της λέξης «επιστροφή» της επανειλημμένης, δηλαδή, επίσκεψης στη συγκεκριμένη τοποθεσία. Η τυπική αποστροφή αποτελείται από συστάδα, αγροτικών κτισμάτων, που μερικές φορές συμπεριλαμβάνει και ένα ξωκκλήσι. Έχουμε πρώτα πρώτα το *σπλάδι*, δηλαδή το σπλαιώδες κατάλυμα, ένα μικρό λιθόκτιστο ή υπόσκαφο μονόχωρο κτίριο, που φιλοξενεί για τη νύχτα τους αγρότες, συχνά ολόκληρη οικογένεια, την περίοδο του θερισμού και που λέγεται επίσης *ξωμονιό*, από το ρήμα «εξωμένω», περνάω δηλαδή αλλού το βράδυ. Τα *σπλάδια* κτίζονται με φαρδείς, τοξωτούς στο εσωτερικό, τοίχους που, ισχυροποιούν το κτίριο, χωρίς να μειώνουν την ευρυχωρία του. Τα περισσότερα διαθέτουν στενά παράθυρα, υπόγεια στέρνα (τη *βιστέρνα*), και μια χαμηλή εστία (την *παραστιά*), που μερικές φορές είναι λιθόκτιστη και έχει εμφάνιση τζακιού.

Στην εξοχή συναντά κανείς επίσης κτίσματα που μοιάζουν πολύ με τα *σπλάδια*, τις καμαρωτές εσωτερικά αγροκίες, και περιλαμβάνουν στο εσωτερικό τους ένα στόμιο στέρνας, τον *τράχλο*, μια υπερυψωμένη εστία (*παραστιά*), και, συνεχόμενη, μια ορθογώνια δεξαμενή με πέτρινους σοβαντιμένους τοίχους, μερικές φορές αρ-

κετά μεγάλη, ένα μέτρο πλάτος, δύο μήκος και ενάμισι μέτρο βάθος. Μικρά, κατακόρυφα παράθυρα, οι *θυρίες*, ανοίγονται στους τοίχους του κτισματος, και συχνά χωρίζονται οριζόντια στη μέση σε μια επίπεδη πέτρα. Τα μοναδικά αυτά κτίρια, που έπαψαν σταδιακά να χρησιμοποιούνται μετά την ένωση του νησιού με τη μητέρα Ελλάδα το 1947, είναι τα νισυριακά *καζαναριά*, αποστακτήρια σταφυλιών και άλλων φρούτων, όπως σύκων και ακλαδιών, στα οποία παρασκευάζονταν ένα δυνατό αλκοολούχο ποτό, η *κουκουζίνα*. Το ποτό αυτό, μια τοπική ρακή που θύμιζε στη γεύση την ιταλική *grappa*, ήταν τόσο εξαιρετικό και είχε τόσο μεγάλη ζήτηση, ώστε οι ιταλικές αρχές κατοχής αναγκάστηκαν το 1928 να το φορολογήσουν βαριά, για να μειώσουν τον ανταγωνισμό με το ούζο της Ρόδου και άλλα αλκοολούχα πόδια.

Έχουν διασωθεί ελάχιστα από τα αρχικά χάλκινα σύνεργα παρασκευής της κουκουζίνας, που συμπεριλάμβαναν καζάνι που έκλεινε με θολωτό κάλυμμα, τον *αετό*, το οποίο συνδεόταν με ένα μακρύ χάλκινο σωλήνα, τον *λουλά*, που περνούσε μέσα από τη γεμάτη νερό δεξαμενή, την *μπερβερίτσα* ή *περβελίτσα*, και, κατεβαίνοντας με κλίση από αριστερά προς τα δεξιά, οδηγούσε τους συμπυκνωμένους ατμούς του μούστου που έβραζε στα μικρά πηλίνα δοχεία συλλογής της απόσταξης, τα *λαγόνια*, στην άλλη πλευρά της δεξαμενής.

▲ **Χαρακτηριστική κατοικία με προκτίορται, η «αποστροφή», όπως ονομάζεται στη Νίσυρο. Περιλαμβάνει το σπλάδι (μόνοχωρο κατάλυμα με τοξωτούς τοίχους, όπου έμενε η οικογένεια), βιστέρνες ή στέρνες, καζαναριό για την απόσταξη σταφυλιών και φρούτων, και ξωκκλήσι (φωτ.: C. de Vries).**

Παραδοσιακοί οικισμοί

Τον **ΡΙΧΑΡΔΟΥ ΟΙΚΟΝΟΜΑΚΗ**

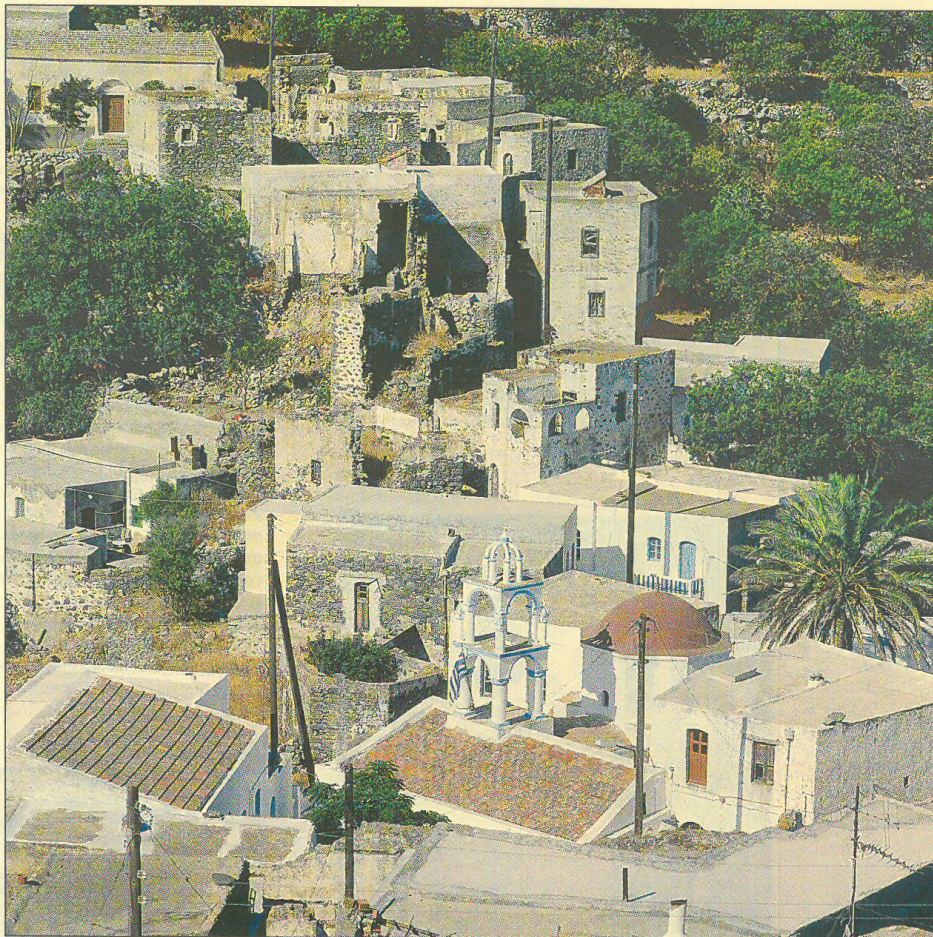
Επ. καθηγητή Αρχιτεκτονικής
στο Πανεπιστήμιο Notre Dame
της Indiana, ΗΠΑ

ΟΠΩΣ και σε πολλά άλλα νησιά του Αιγαίου, οι οικισμοί της Νισύρου είναι έτσι κτισμένοι, ώστε να προστατεύονται, όσο γίνεται, από τον δυνατό δυτικό άνεμο, τον *πονέντη*. Έτσι, το Μαντράκι, ο Εμπορείος, οι Πάλοι και τα Νικιά έχουν κτιστεί στην ανατολική πλαγιά λόφων ή βουνών. Ο προσανατολισμός αυτός τους προσφέρει επίσης το πλεονέκτημα να δέχονται άπλετο τον πρωινό ήλιο, που διαποτίζει με ζεστασιά τους χοντρούς πέτρινους τοίχους των σπιτιών, τον χειμώνα, ζεστασιά που αντανακλάται στο εσωτερικό τους κατά τη διάρκεια της νύχτας. Πρέπει, ακόμη, να σημειωθεί ότι τα παλιά σπίτια βρίσκονται συγκεντρωμένα κοντά σε φρούρια, που πρόσφεραν καταφύγιο στους κατοίκους σε ξαφνικές εκθροικές ή πειρατικές επιθέσεις.

Τα σπίτια στη Νισύρο είναι γενικά διάρροφα, ογκώδη σε εμφάνιση, με πρόσοψη στον δρόμο – *δρόμος* λέγεται η πλατιά διόδος, *καλντερίμι* το στενό λιθόστρωτο μονοπάτι, *ρούγα* ή *ρυμίδι* το μικρό δρομάκι. Χαρακτηριστικά ξύλινα, κιβωτιόσχημα μπαλκόνια σκιάζουν τον δρόμο και αποτελούν πρόσφορη θέση, για να κρεμαστούν οι πλεξούδες τα σκόρδα, οι *σοράδες*. Σε ορισμένους δρόμους η εισοδος είναι υπερυψωμένη σε πέτρινο βάθρο, την *πεζούλα*, 70 έως 90 εκατοστά πλάτος, με σκαλοπάτια στη στενή πλευρά του, ώστε να μην παρεμποδίζεται η κίνηση στον δρόμο. Η *πεζούλα* αποτελεί τυπικό χαρακτηριστικό, ιδιαίτερα του κεντρικού δρόμου της παλιάς συνοικίας στο Μαντράκι, γνωστής ως Λαγκάδι, που βρίσκεται στο βάθος μιας ρεματιάς που γεμίζει με βρόχινο νερό τον χειμώνα. Με εξαίρεση τα Νικιά, όπου συνθηθίζονται οι επικλινείς στέγες με κεραμίδια, οι στέγες, τα *στέπ* των νισυριακών σπιτιών είναι κατά κανόνα επίπεδες, «κυκλαδικού» τύπου, με χαμηλά στηθαία που βοηθούν να μαζεύεται το νερό της βροχής σε υπόγειες δεξαμενές, τις *βιστέρνες*.

Πλατείες και καμάρες

Οι δημόσιες πλατείες στη Νισύρο σχηματίζονται από το εύσχημο πλάτεμα μικρών και μεγάλων δρόμων. Μοναδική εξαίρεση αποτελεί η πλατεία Δημορχείου στο Μαντράκι, η οποία σχεδιάστηκε σκόπιμα ως ορθογώνιος περιφραγμένος κήπος το 1931, όταν κτιζόταν το δημαρχείο από τεχνίτες που είχαν έλθει από τη Σύμη. Στα Νικιά, η σχεδόν ορθογώνια Πόρτα, η κεντρική πλατεία μπροστά από το ναό των Ει-

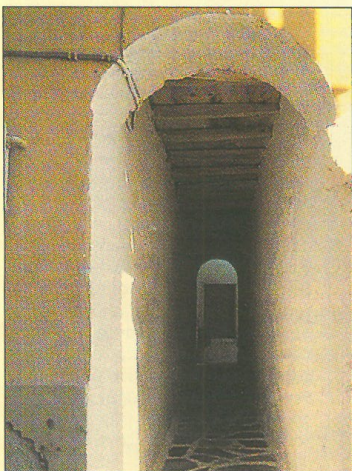
▲ Ο Εμπορείος, όπως φαίνεται από το φρούριο της Πανιονίκης. Διακρίνεται ο ναός του Γενεσίου της Θεοτόκου, που ανεγέρθηκε το 1870 (φωτ.: C. de Vries).

► Καμάρες στον κεντρικό δρόμο του Εμπορείου. Στο παρελθόν οχημάτιζαν σιόα στο ισόγειο υπερυψωμένου σπιτιού (φωτ.: Ιόλη Βιγγοπούλου).

▲ Ο κεντρικός δρόμος της παλιάς ονομασίας Λαγκάδι, στο Μαντράκι. Διακρίνονται τα χαρακτηριστικά ξύλινα μπαλκόνια και οι πεζούλες που προσαρτώνται στα σπίτια από τα όμβρια και διευκολύνουν το ξεφόρτωμα των ζώων (φωτ.: C. de Vries).

▲ Καμαροκέραση στοάση γευσιό Λευκαντιό στο Μαντράκι (φωτ.: C. de Vries).

σοδίων της Θεοτόκου με το παλιό της σχολείο και το δημαρχείο (η «καζελλαρία») εξωραίστηκε το 1923 με την προσθήκη ενός έξοχου πέτρινου ελλειπτικού εδράνου και ενός καλαισθητού μαυρόασπρου βοτσαλωτού δαπέδου, έργο του τεχνίτη Πασχάλη Πασχαλάκη, από τα Νικιά. Παρά το μικρό της μέγεθος, συγκαταλέγεται ανάμεσα στις ωραιότερες πλατείες του Αιγαίου.

Οι στοές σπανίζουν στους οικισμούς της Νισύρου και απαντούν μόνο σε μερικά σπίτια στον Εμπορείο, και ως αρχιτεκτονικά στοιχεία σε ναούς και μοναστήρια. Η πιο εντυπωσιακή μοναστρηριακή στοά βρίσκεται στην αυλή της μονής της Κυράς, στην ανατολική πλευρά του νησιού.

Σε ορισμένες περιπτώσεις μέσα στους οικισμούς, αντί να διακόπτεται ο υπάρχων κυκλοφοριακός σχεδιασμός, επιλέγεται η λύση να υπερυψώνονται τα σπίτια και να γεφυρώνουν ψηλά το πλάτος του δρόμου, με αποτέλεσμα οι πεζοί να περνούν μερικές φορές μέσα από μια σπραγγά πολεοδομικού ιστού, την *καμάρα*.

Η φύση της αστικής επέκτασης της Νισύρου καθοριζόταν μέχρι πρόσφατα σε μεγάλο βαθμό από τα έθιμα του γάμου, στον οποίο η προίκα έπαιζε

σημαντικό ρόλο. Το σπίτι και η περιουσία της μητέρας περνούσε παραδοσιακά στη μεγαλύτερη κόρη, πράγμα που υποχρέωνε τους γονείς να μετακομίζουν με την υπόλοιπη οικογένεια σε νέο σπίτι – στη Νίσυρο τα σπίτια ταυτίζονται με το επώνυμο της κυράς τους. Αλλά σπίτια έπρεπε επίσης να βρεθούν ή να κτιστούν εκ των προτέρων, για να αποκατασταθούν οι άλλες

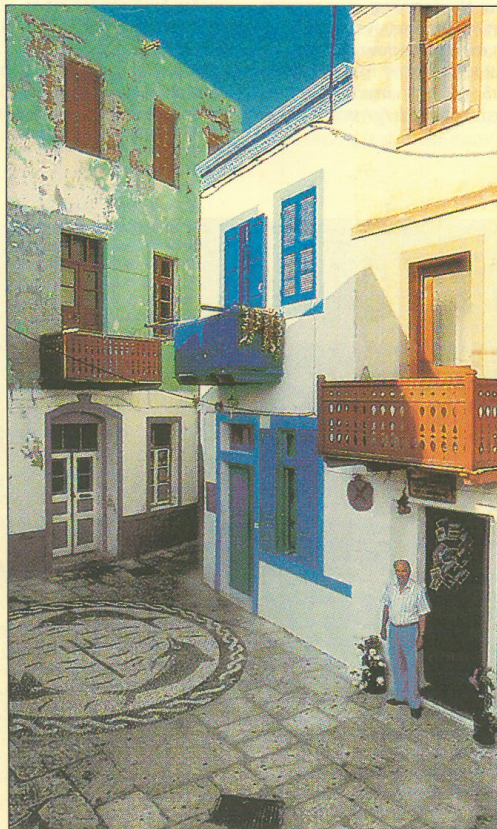
ανύπαντρες κόρες. Όταν είχε εξασφαλιστεί και η τελευταία θυγατέρα, οι γονείς αποτραβιόντουσαν σε ένα λιγότερο ευρύχωρο κατάλυμα, γνωστό ως *γεροντομοίρι*.

Τα βοτσαλωτά δάπεδα ήταν κάποτε συνηθισμένα στη Νίσυρο, όπως και αλλού στα νησιά του Αιγαίου,

διακοσμημένα με πλούσιο θεματολόγιο: γεωμετρικά μοτίβα που προσαρμόζονταν στο σχήμα του δαπέδου, όπως μαϊανδροί, σπείρες, έλικες, κυματοειδή και απλά πλαίσια, αλλά και τυποποιημένες και φυσιοκρατικές παραστάσεις ζώων, θαλάσσιες ζωής, λουλουδιών και φυτών, καθώς και θρησκευτικά σύμβολα. Όταν όμως το τσιμέντο άρχισε να χρησιμοποιείται ευρύτερα, πολλοί δρόμοι, αυλές και πεζούλες εξαφανίστηκαν κάτω από ακαλαίσθητες, γκριζές επιφάνειες. Για πρακτικούς και οικονομικούς λόγους, η πρόσφατη λιθόστρωση πολλών κεντρικών δρόμων έγινε αναγκαστικά κατευθείαν επάνω σε προηγούμενο στρώμα τσιμέντου, παρ' όλα αυτά το αισθητικό αποτέλεσμα δεν είναι δυσάρεστο. Μια αξιοσημείωτη αναβίωση της τέχνης των βοτσαλωτών δαπέδων οφείλεται στον ντόπιο τεχνίτη Ντίνο Παπαδέλια, στον οποίο ανατέθηκε τα τελευταία δεκαπέντε χρόνια να διακοσμήσει την πλατεία μπροστά από το δημαρχείο αλλά και άλλα δάπεδα στο Μαντράκι.

Η γοητεία των παραδοσιακών οικισμών της Νισύρου διατηρήθηκε, κατά κύριο λόγο, επειδή, μέχρι πρόσφατα τουλάχιστον, ήταν δύσκολο να μεταφερθούν στο νησί μοντέρνα κατασκευαστικά υλικά. Επειδή όμως αυξάνονται συνεχώς οι εμπλεκόμενοι στην κατασκευαστική διαδικασία, ντόπιοι και ξένοι, για να διατηρηθεί η παραδοσιακή αρχιτεκτονική του νησιού θα πρέπει να συνειδητοποιήσουν τα καταστροφικά αποτελέσματα της «κατεστημένης» μοντέρνας αρχιτεκτονικής στην πολεοδομία και τη γενικότερη οικιστική αισθητική.

Πλατείες, βοτσαλωτά δάπεδα και άλλα στοιχεία των οικισμών της Νισύρου, που διατηρούν ακόμη την αξεπέραστη αισθητική τους

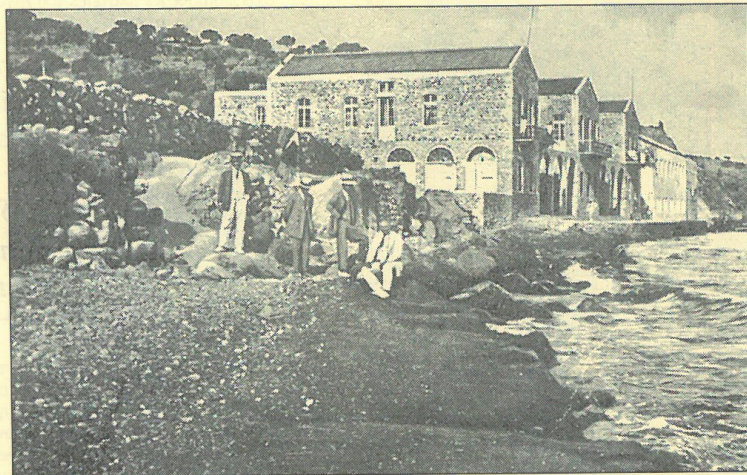
◀ Η πλατεία των Δελφινιών στο Μαντράκι, με το βοτσαλωτό δάπεδο, έργο του ντόπιου τεχνίτη Ντίνου Παπαδέλια, και τα χαρακτηριστικά κιβωτόσχημα ξύλινα μπαλκόνια της Νισύρου (φωτ.: C. de Vries).

Ιαματικά Λουτρά

Του **ΑΝΤΩΝΗ Σ. ΜΑΪΛΛΗ**

ΕΝΑ τυχαίο γεγονός στάθηκε αφορμή για να αποκαλυφθούν, στα νεότερα χρόνια, οι ιδιότητες των θερμών νερών της Νισύρου, να αρχίσει η εκμετάλλευσή τους, το νησί να γίνει γνωστό και να δέχεται εκατοντάδες ασθενείς. Βρισκόμαστε στα 1870 και ο επιφανής Νισύριος Ν. Αποστολίδης πάσχω από ψωρίαση, εγκαταλείπει τη Νίσυρο για την Κωνσταντινούπολη προκειμένου να συμβουλευθεί τους γιατρούς. Εκεί του απαντούν ότι μόνο στο νησί του υπάρχει ο καλύτερος γιατρός, τα θερμά νερά. Επέστρεψε αμέσως, άνοιξε λάκκο στη θέση Σκόπι όπου άρχισε τα θερμά λουτρά και σε λίγες ημέρες θεραπεύτηκε. Με έξοδά του κατασκευάστηκαν δύο δωμάτια με τρεις λουτήρες, τα οποία δώρισε στην Κοινότητα. Η τελευταία άρχισε την εκμετάλλευσή τους, με πρώτους επισκέπτες Κασσιώτες που έπασχαν από ρευματισμούς.

Η Νίσυρος ήταν γνωστή από την αρχαιότητα για τις διάσπαρτες στη γη της θερμότητες. Σχετική αναφορά του Στράβωνα στα *Γεωγραφικά* του μας πληροφορεί απλά ότι η Νίσυρος «έχει και πόλιν ομώνυμον και λιμένα και θερμά και Ποσειδώνος ιερόν». Λόγω, όμως, της γειτνιάσεώς της με την Κω, γενέτειρα του πατέρα της Ιατρικής Ιπποκράτη, είναι πολύ πιθανό ότι οι θερμότητες της Νισύρου είχαν αξιοποιηθεί από τότε και ότι τα κτίριά

◀ Τα Δημοτικά Λουτρά Μανιρακίου, σε λειτουργία από το 1884, σε καρτ ποστάλ εποχής (φωτ.: Σειλλογή Α. Σ. Μαΐλλη).

τους καταστράφηκαν ανά τους αιώνες από σεισμούς και εκρήξεις του ηφαιστείου.

Κοινοτικά λουτρά

Μέχρι τα τέλη του 19ου αιώνα οι κάτοικοι της Νισύρου και των γειτονικών νησιών θεραπεύονταν σε λάκκους που άνοιγαν μόνοι τους στις παραλίες και ειδικά στην περιοχή Σκόπι στο Μανδράκι, στο ατμόλουτρο της Πυριάς στην περιοχή Αργούς, και στις

θερμότητες κοντά στο παρεκκλήσιο της Παναγιάς της Θερμιανής στους Πάλους. Όμως, το 1884 άρχισε η επέκταση των εγκαταστάσεων της περιοχής Σκόπι, ύστερα από επιμονή του Καλύμνιου αρχαιοδίφη Ιωάννη Καλησπέρη που πήγε εκεί για θεραπεία, σε σχέδια δικά του και με τη συνεργασία ντόπιων παραγόντων. Τα δωμάτια γίνονται 7, με 11 λουτήρες. Λόγω της μεγάλης προσέλευσης ασθενών ανεγέρθηκε, δέκα χρόνια αργότερα, νέο διώροφο κτίριο, τα σχέδια του οποίου

εκπονήθηκαν από Αρμένιο μηχανικό της νομαρχίας του Αρχιεπελάγους που έδρευε στη Ρόδο. Το κτίριο πήρε το όνομα «Αρμένικα».

Η νέα επέκταση που έγινε το 1897 και ένωσε τις δύο παλαιότερες οικοδομές, είναι γνωστή ως κτίριο των «Αριστοκρατικών». Τα σχέδια ήταν του αρχιμηχανικού της νομαρχίας Ζακ Αριστάρχη και βάσει αυτών ανήγειρε το οικοδόμημα ο αρχιτέκτων Απόστολος Φιλίππου. Ο Λιθουανός ελληνοεπιστήτης Κάρολος Φλέγκελ στη μελέτη του «Μικρασιανά Λουτρά. Η νήσος Νίσυρος και αι θερμαι αυτής», Κωνσταντινούπολη 1899, γράφει: «...η οροφή [της νέας οικοδομής] ήρξατο κοσμουμένη διά θελκτικών τοιχογραφιών υπό του ζωγράφου Σταματίου Βασιλείου, Κώου. Ερωτιδεύς δε, κρατών άνθη και έγκαρπα, δίδει αμυδράν την ιδέαν του Ιλαρού πνεύματος της συνθέσεως... Απλετον εισβάλλει το φως εις την αίθουσαν διά τριών διφυλλών υαλοφράκτων θυρών προς τον εξώστην, μιας δε υαλοφράκτου θύρας και δύο παραθύρων προς την αυλήν, προσδιορισθη δε η αίθουσα αύτη διά την κοινήν τράπεζαν και το σφαιριστήριον των θαμώνων και αναγνωστήριον, η δε πρόσοψις των τριών διορόφων κτιρίων, είναι λίαν ωραία και επιβλητική, προεξέχει δε εις την θάλασσαν εξέδρα μετρίων διαστάσεων μετ' αποβάθρας διά λέμβους. Και ταύτα πάντα, εν ωραιωτάτη φύσει ένθεν μεν η κυανή πολύφλοισβος και γαλννιαία θάλασσα, ένθεν δε σύνδενδροι φάραγγες και χωράφια και αμπελώνες, κλιμακιδόν αναβαίνοντες και απαρτιζόντες σύνολον ρωμαντικώτατον...».

Από μελέτες της εποχής προκύπτει ότι το νερό των πηγών του Μανδρακίου, όπου και αν στάλθηκε για αναλύσεις, έτυχε ευνοϊκών σχολίων και όλοι το παρέβαλλαν με εκείνο των Λου-

◀ Αποψη των Δημοτικών Λουτρών Μανιρακίου. Οι εγκαταστάσεις τους, μαζί με εκείνες των Ιπποκράτειων Λουτρών, ήταν κάποτε από τις μεγαλύτερες της Μεσογείου. Αν υπάρξει επιμελημένη αξιοποίηση και προβολή τους, θα μπορούσαν να γίνουν και πάλι σημαντικόι πόλοι έλλξης επισκεπτών, συμβάλλοντας στην ανάπτυξη του νησιού (φωτ.: Ίόλη Βιγγοπούλου).

τρών Salins στη Γαλλία, Wiesbaden στη Γερμανία και Monte Catini στην Ιταλία.

Η τελευταία επέκταση των εγκαταστάσεων έγινε το 1911, στην ανατολική πλευρά, και είναι το ίδιο το κτίριο που λειτουργεί σήμερα.

Το φυσικό ατμόλουτρο που βρίσκεται στην Πυριά του Αργούς, κοντά στον όρμο της Αγίας Ειρήνης, αποτελεί παράρτημα των κοινοτικών Λουτρών του Μανδρακίου. Από ρωγμές που βρίσκονται σε βράχο, βγαίνει από τα έγκατα της γης ατμός πολύ υψηλής θερμοκρασίας. Ο Ν. Αποστολίδης κατασκεύασε πάνω από αυτές θολωτό κτίριο 15 τ.μ. με λουτήρα, χωρίς νερό, στον οποίο κατεβαίνει ο ασθενής με τρία σκαλοπάτια.

Ιπποκράτεια λουτρά

Μέχρι το 1889 κανείς δεν γνώριζε την ύπαρξη των ερειπίων των ρωμαϊκών λουτρών στο βορειοανατολικό άκρο του κόλπου των Πάλων, εκεί όπου «παρ' άντρω μετά θερμής και ψυχράς πηγής [υπήρχε] παρεκκλήσιον, αφιερωμένον τη Παναγία Θερμιανή, ημίκρυπτον, ημίχωστον...», όπως γράφει ο Κ. Φλέγελ.

Με την αποκάλυψη των αρχαίων ερειπίων, ο γιατρός Πανταλέων Παντελίδης ανακοίνωσε το γεγονός στη Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή των Αθηνών που έδειξε ενδιαφέρον, και με τη συνδρομή των συμπατριωτών του που ήταν εγκατεστημένοι στην Κωνσταντινούπολη, προχώρησε στην αγορά της περιοχής και κατόπιν στην ανέγερση κτιριακού συγκροτήματος. Πρέπει να σημειωθεί ότι η Κοινότητα Εμπορευό-

► Ο Πανταλέων Παντελίδης και το πολυτελές συγκρότημα των Ιπποκράτειων Λουτρών, που κατασκεύασε το 1894-1898. Κάρτα ποστάλ εποχής (φωτ.: Συλλογή Α. Σ. Μαίλλη).

Η αξιοποίηση των φημισμένων άλλοτε λουτρικών εγκαταστάσεων θα συνβάλει δυναμικά στην ανάπτυξη του νησιού

των αντιμετώπισε με αδιαφορία και αμχανία, γεγονός που τον ανάγκασε να αναλάβει μόνος το βάρος ενός μεγάλου έργου, που ωφέλησε τους πάντες.

Το συγκρότημα «Θειούχοι, Αλατούχοι και σιδηρούχοι Θερμοπηγαι «Ιπποκράτους», όπως το ονόμασε ο ιδρυτής του, κτίστηκε το διάστημα 1894-1898, σε σχέδια του Κερκυραίου αρχιτέκτονα Αλέξανδρου Αντρέη. Διέθετε περισσότερα από εκατό δωμάτια, πολλές αίθουσες διασκεδάσεως, καζίνο με σφαιριστήριο στην προκυμαία, βιβλιοθήκη και θέατρο. Επίσης, «κουρείον τέλειον με κουρέα εξωθεν. Χοροδιδάσκαλος επιφανής διευθύνει τας διασκεδάσεις. Κλειδοκύμβαλον μετά καλλιτέχνιδος και ασμάτων. Ξιφασκίαν...». Οι πηγές του σύμφωνα με αναλύσεις της εποχής, είχαν ομοιότη-

τες με αυτές των Carlebad, Kissingen, Pasey, Aix Lèbain, Baden-Baden και Uriage.

Οι θερμοπηγές του «Ιπποκράτους» δέχονταν ασθενείς από Μάιο μέχρι Οκτώβριο και συγκαταλέγονταν στις καλύτερες του είδους τους. Το 1928 καταστράφηκε από θεομηνία μέρος των εγκαταστάσεων και στο τέλος του ίδιου χρόνου απεβίωσε ο Παντελίδης με αποτέλεσμα τα λουτρά να διακόψουν τη δραστηριότητά τους. Επαναλειτουργήσαν για μικρό χρονικό διάστημα κατά τη δεκαετία του '30, αλλά στη συνέχεια τα κτίρια εγκαταλείφθηκαν. Τα τελευταία χρόνια καταβάλλονται προσπάθειες για την αναπαλαιώσή τους από τον εγγονό του ιδρυτή τους Ανδρέα Παντελίδη και πιστεύεται ότι σε πολύ λίγο χρονικό διάστημα θα επαναλειτουργήσουν.

◄ Τα Ιπποκράτεια Λουτρά, αφημένα στη φθορά των χρόνων σχεδόν εβδομήντα χρόνια, είναι πιθανόν να επαναλειτουργήσουν, χάρη στις προσπάθειες που καταβάλλει για την ανακαίνισή τους ο εγγονός του ιδρυτή τους Ανδρέας Παντελίδης (φωτ.: Ιόλη Βηγοπούλου).

Το Νιάμερο της Παναγιάς

◀ Αριστερά: Η εικόνα της Παναγιάς οναντιέται με τα κόλλιβα που συμβολικά αντικαθιστούν το ιερό της σώμα, στην είσοδο του ναού της Μονής της Παναγίας Σπηλιανής. Δεξιά: Από εδώ θα ξεκινήσει η λιτανεία, με τις γυναίκες που κρατούν τα κόλλιβα να προπορεύονται, ανοίγοντας τον «δρόμο» στην εικόνα, τους ιερείς, τους επιούμους και τον κόσμο που ακολουθεί (φωτ.: Μιράντα Τερζοπούλου).

Της ΜΙΡΑΝΤΑΣ ΤΕΡΖΟΠΟΥΛΟΥ

Λαογράφος-Εθνολόγος, Ερευνήτριας του Κέντρου Ερευνής Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών

Όποιον προσεύχεται στην Παναγιά μέσα σε μια εκκλησιά, η λιθική εποχή τον κοιτάζει ολόσφι στο ευλαβικά χαμηλωμένο πρόσωπό του.

Richard Fester,
Γυναίκα και εξουσία

ΗΘΕΟΤΟΚΟΣ Μαρία αποτελεί αναμφίβολα την κυρίαρχη μορφή στο ελληνορθόδοξο πάνθεον, μορφή που επισκιάζει όχι μόνο το σύνολο των αγίων, αλλά και τον ίδιο το Χριστό. Οι αλληπάλληλες γιορτές μέσα στο χρόνο που μνημονεύουν τα περίεργα γεγονότα της ζωής της, τα πάμπολλα ιερά προσκυνήματα τα αφιερωμένα σ' αυτήν, τα προσφιλή βαπτιστικά ονόματα –γυναικών αλλά και ανδρών ακόμη– που προέρχονται από τις αναρίθμητες προσωνυμίες της, συνδέουν ανθρώπους και τόπους με τη χριστιανική κοσμολογία

και το εκκλησιαστικό τελετουργικό τυπικό, με ένα άμεσο, τρυφερό, προσωπικό τρόπο.

Είναι δύσκολο να διακρίνει κανείς τη δημόσια από την ιδιωτική, την επίσημη θρησκευτική από την λαϊκή, την εκκλησιαστική από την κοσμική, την πνευματική από την επικοινωνιακή και οικονομική διάσταση στη λατρεία της Παναγιάς και κατ' επέκταση στη μορφολογία των πανηγυριών της, που ως συνολικά γεγονότα είναι πολύ αποκαλυπτικά ως προς τον τρόπο που τα στοιχεία αυτά διαπλέκονται. Το αυγουσιότικο πανηγύρι της Παναγίας στη Νίσυρο παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον για όλα τα πιο πάνω, αλλά και για κάτι περισσότερο: το ιδιότυπο λατρευτικό τυπικό του, με το περίφημο Νιάμερο, που αναδεικνύει τον αρκετυπικό και έντονα γυναικείο χαρακτήρα του εθίμου.

Νιάμερο ονομάζεται από τους Νίσυριούς η περίοδος από τις 6 Αυγούστου, γιορτή της Μεταμόρφωσης του Σωτήρος μέχρι το Δεκαπενταύγουστο, η προεορταστική δηλαδή, ουσιαστική ωστόσο και αναπόσπαστη φάση του πανηγυριού. Για το συγκεκριμένο αυτό διάστημα οι Εννιαμεριτίσσης, οι γυναίκες –τελέστριες του εθίμου, εγκα-

θίστανται στο χώρο του μοναστηριού της Παναγιάς της Σπηλιανής, αναλαμβάνοντας πρωταγωνιστικό ρόλο σε μια παράπλευρη της εκκλησιαστικής λατρευτικής δράσης. Ταγμένες η καθεμιά για τους δικούς της λόγους, έρχονται να προσκυνήσουν, να ευχαριστήσουν, να παρακαλέσουν, να υπηρετήσουν την Παναγιά. Τα καθήκοντα που ορίζει το τάξιμό τους, εκτός από τις χειρωνακτικές εργασίες και υπηρεσίες προς τη μονή για την προετοιμασία της πανήγυρης (καθαριότητα των χώρων, περιποίηση των ιερών σκευών κλπ.), είναι η εγκοίμηση, η αυστηρή νηστεία, οι τριακόσιες μετάνοιες που πρέπει να κάνουν μέσα στο κάθε εικοσιτετράωρο, παράλληλα με τις προσευχές, τα τραγούδια και τους ύμνους που πρέπει να ψάλλουν προς τη θαυματουργή εικόνα.

Για οκτώ μερόνυχτα δύο παράλληλες λατρευτικές ρουτίνες εκτυλίσσονται μέσα στον ίδιο χώρο: η επίσημη εκκλησιαστική, με τελεστές άνδρες, τα μέλη του επίσημου ιερατείου, και η ανεπίσημη, περιθωριακή, με έριες τις γυναίκες, σταθερούς φορείς μιας πανάρχαιας και παντοδύναμης λαϊκής λατρείας. Όταν από το ναό φεύγουν οι ιερείς, οι γυναίκες έρχο-

νται. Αντί για τα εκκλησιαστικά τροπάρια των παρακλήσεων, απευθύνουν στην προστάτιδα αλλά και συμπάσχουσα μαζί τους Παναγία τον μεστό βιωματικό λόγο των αφηγήσεων τους, τις δεήσεις για την απόλυση των πόνων της καθημερινότητας, τα από καρδιάς αυτοσχέδια άτεχνα τραγούδια τους, τα λαϊκά θρησκευτικά στιχουργήματα αποσπασμένα από κτηρινισμένα ανορθόγραφα τετράδια και χαρτιά που κυκλοφορούν από χέρι σε χέρι... Η λαϊκή εγγραμματοσύνη στην υπηρεσία μιας πίστης λαϊκής. Για να εκστομηθεί ο αποσιωπημένος γυναικείος λόγος, να εκφραστεί ο μοιρασμένος φόβος για την αρρώστια, η αγωνία για τα παιδιά, η διαμαρτυρία για τη φτώχεια και την ξενιτιά, η μεταμέλεια για την αμαρτία, η ελπίδα για το θαύμα. Τα ιδρωμένα ατημέλητα γυναικεία κορμιά σε στενή γειννίαση μέσα στην υπόγεια ιερή σπηλιά, κάτω από το ενθαρρυντικό βλέμμα της πανέμορφης εικόνας, επιτυγχάνουν την, έστω πρόσκαιρη, εκκευρία των αντιπαλοτήτων, την παντοδύναμη και θαυματουργή συλλογικότητα της ιεραρχίας του πόνου.

Πλησιάζοντας το πλήρωμα του χρόνου, το βράδυ της ένατης μέρας, πα-

ραμονής της εορτής, ιερείς και γυναίκες συναντιώνται στον ναό και από κοινού ψάλλουν στον εσπερινό τα εγκώμια του Επταφίου της Παναγίας.

Μια άλλη «εικόνα» της Παναγίας

Ανήμερα Δεκαπενταύγουστο οι τελεστικές δράσεις γίνονται πάλι παράλλες. Ενώ μέσα στο ναό εξελίσσεται η μεγαλοπρεπής λειτουργία με τη χοροστασία επισκόπων και πλήθος ιερέων, με τους επισήμους, τους ξενητεμένους, τον κόσμο όλον του νησιού, στην Τράπεζα της μονής οι γυναίκες, ψάλλοντας τα δικά τους ιερά τραγούδια, ετοιμάζουν με βρασιμένο στάρι τα κόλλυβα της Παναγίας. Αν πάρουμε υπόψη πως το στάρι, όπως και το παράγωγό του, ο άρτος, χρησιμοποιούνται τελετουργικά, αντικαθιστούν συμβολικά τα ιερά σώματα έχοντας την ίδια δύναμη με εκείνα (όπως π.χ. το ψωμί-σώμα του Χριστού στη Θεία Μετάληψη), μπορούμε να πούμε πως οι γυναίκες κατασκευάζουν μια άλλη «εικόνα» της Παναγίας, με τη διαφορά πως η δική τους προορίζεται –κάθε χρονιά– να καταναλωθεί από τους πανηγυριστές.

Μετά το τέλος της λειτουργίας οι ιερείς ακολουθούμενοι από το εκκλησίασμα θα σπκώσουν, για μοναδική κατ' έτος φορά, τη λατρευόμενη εικόνα από το «θρόνο» της για να τη λιτανεύσουν και να την κατεβάσουν στο χωριό να ευλογήσει το πανηγύρι. Στην είσοδο του ναού η εικόνα και τα κόλλυβα συναντιούνται, οι ιερείς και οι γυναίκες ενώνονται και από κοινού ψάλλουν πρώτα το εκκλησιαστικό τροπάριο της εορτής και αμέσως μετά το λαϊκό θρησκευτικό τραγούδι με κατάνυξη και αλληλοσεβασμό. Με τις γυναίκες που κρατούν τους δίσκους με τα κόλλυβα να προπορεύονται ανοίγοντας «το δρόμο» στην άγια εικόνα, με τους ιερείς, τους επισήμους, τον κόσμο να ακολουθεί, η λιτανεία θα καταλήξει στον χώρο του πανηγυριού. Εικόνα και κόλλυβα, ισάξια και ισοδύναμα, τοποθετούνται πάνω στα καζάνια με το τελετουργικό φαγητό –που από μέρες έχει με ιερή συλλογικότητα και προσφορά προετοιμαστεί– για να το ευλογήσουν. Αργότερα τα κόλλυβα των γυναικών θα μοιραστούν από τον ιερέα στους πανηγυριστές, ενώ η εικόνα, αφού παρασταθεί στο κοινό γεύμα, θα επιστρέψει στο μοναστήρι.

Την ώρα που αρχίζει το γλέντι, με τον χαρακτηριστικό τοπικό χορό «της κούπας», τα τραγούδια και την ονομασία, οι Ενναιερίτισσες, που τα τελευταία χρόνια (!) όλες σχεδόν προέρχονται από χωριά της γειτονικής Κω, κατεβαίνουν διακριτικά από το μοναστήρι, διασχίζουν την άκρη της πλατείας και επιβιβάζονται στα καΐκια για να γυρίσουν στον τόπο τους. Τα γλέντια είναι για τους άλλους, αυτές έχουν επιτελέσει απλά το καθήκον τους. Δεν θα ξεχάσω την απάντηση που με σοβάρητα μου έδωσε κάποια από αυτές, όταν ρώτησα γιατί φεύγουν τόσο νωρίς, χωρίς καν να φάνε: «Εμάς, κορίτσι μου, η δουλειά μας τέλειωσε». Και μπήκε στο καΐκι. ❀

◀ Σάββατο του Λαζάρου. Νιουρόπουλα περφέρον τη στολισμένη καλαντιέρα στο Μανιράκι, με το καλάθι έτοιμο για τα αυγά. Το έθιμο διατηρείται σχεδόν αναλλοίωτο για πάνω από εκατό χρόνια.

Το έθιμο της καλαντιέρας

Του ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΔΙΑΜ. ΧΑΡΤΟΦΥΛΗ

Υποναύρχου Α.Σ. (ε.α.),
Προέδρου της Εταιρείας Νιουριακών Μελετών

ΓΙΑ ΜΑΣ τους Νισύριους, το Σάββατο του Λαζάρου είναι άρρηκτα συνδεδεμένο με το «γύρισμα» της «καλαντιέρας», σ' όλο το χωριό, από τα παιδιά του σχολείου.

Ακόμα και οι Νισύριοι της Αθήνας, κάθε χρόνο τη μέρα αυτή συγκεντρώνονται στη «Γιαννίδειο Νιουριακή Εστία», για να γιορτάσουν όλοι μαζί, να γυρίσουν την καλαντιέρα τραγουδώντας τα παραδοσιακά τραγούδια, να δοκιμάσουν τα «λαζαράκια» (άρτοσκεύασμα σε μορφή Λαζάρου με γέμιση) και να θυμηθούν τα παλιά.

Για την ετυμολογία της λέξεως υπάρχουν διάφορες απόψεις. Εχοντας όμως κατά νουν ότι μεταφορικά αυτή που ομιλεί μεγαλοφώνως καλείται καλαντιέρα, θεωρούμε ότι μάλλον σχετίζεται με τα κάλαντα, που και αυτά προέρχονται από τις λατινικές καλένδες, δηλαδή την πρώτη μέρα κάθε μήνα.

Ο Ι. Λογοθέτης (1835-1910), Νισύριος διανοούμενος, περιγράφει το έθιμο ως εξής: «Τα παιδιά περιφέρον ζύλινο όργανο, αποτελούμενο από δύο εύκαμπτα τόξα σταυροειδώς στερεωμένα επί σταυροειδούς βάσεως. Στην κορυφή των τόξων υπάρχει ομοίωμα πτηνού στερεωμένο σε κατακόρυφο άξονα περιστρεφόμενο με τη βοήθεια σπάγγου. Στο μπροστινό τμήμα, στη βάση του ενός τόξου υπάρχει μικρό ομοίωμα του Λαζάρου. Όλο αυτό το σύνολο που το στολίζουν με λουλούδια, καλείται «καλαντιέρα». Το έθιμο αυτό είναι αρχαίο, οι Αθηναίοι είχαν την Ειρεσιώνη και οι Ρόδιοι, όπως αναφέρει ο Αθήναιος, είχαν έθιμο συγκεντρώσεως χρημάτων που ονόμαζαν κελιδόνισμα που το επαναλαμβάνουν κατά τον μήνα Βοηδρομιώνα δηλαδή από 15/9 έως 15/10. (Από το βιβλίο του Γ.Ν. Καζαβή «Νισύριου Λαογραφικά», 1940.

Τα κελιδονίσματα είναι παραλλαγή της καλαντιέρας: το έθιμο τηρείται και σήμερα σε πολλά μέρη της Ελλάδος, συνδεδεμένο με την άνοιξη. Η Ειρεσιώνη ήταν άλλη παραλλαγή του εθίμου και επαναλαμβάνονταν σε ορισμένες εποχικές κυρίως εορτές.

Πολλές μέρες πριν από το Σάββατο του Λαζάρου, τα

παιδιά του νησιού αρχίζουν τις ετοιμασίες. Να κόψουν από τη βαγιά (φοίνικα) κατάλληλο «τρυφερό» κλαδί και να το βάλουν στο νερό για να μαλακώσουν τα φύλλα του ώστε να αρχίσει το πλέξιμό τους χωρίς να σπάνε. Το Σάββατο το πρωί τα παιδιά ξεκινούν από το σχολείο, με επικεφαλής τους δασκάλους τους, για να γυρίσουν όλο το χωριό κρατώντας τις στολισμένες βαγιές τους και τραγουδώντας το ποίημα του Ι. Λογοθέτη, που αποτελεί έμμετρο αφήγηση της ιστορίας της Αναστάσεως του Λαζάρου:

*Η Βυθανία σήμερον, θαύματι προκρηπύττει,
την του Χριστού Ανάστασιν κι όλον το παν εκπλήττει κ.λπ.*

Τα παιδιά της τελευταίας τάξεως, ακολουθούν χωριστή πορεία, πηγαίνουν πόρτα-πόρτα, με επί κεφαλής την καλαντιέρα, ψάλλοντας το τροπάριο «Την καινήν ανάστασιν προ του Σου πάθους πιστούμενον κ.λπ.», ενώ όλες οι οικοκυρές βάζουν αυγά και «ψυλοκούλουρα» στο καλάθι και χρήματα στο δίσκο των παιδιών. Τα αυγά είναι για τους δασκάλους, τα κουλούρια για τα παιδιά και τα χρήματα, σήμερα για το σχολικό ταμείο, πιο παλιά, για το ταμείο Μονής της Παναγίας Σπηλιανής, η οποία κάλυπτε τα έξοδα λειτουργίας του σχολείου.

Όταν τα παιδιά των υπολοίπων τάξεων συναντήσουν την «καλαντιέρα», όλα μαζί τραγουδούν :

*Καλαντιέρα πέρασε κι έκατσε και γάλλισε
και πύργον εκονόμισε
Κι' όποιος δεμ μας δώσ' αυγό
μέσα ψύλλος και κοργιάς
κι ως την άλληγν Κεργιακή,
τρώμεγ κόκκινον αυγό.*

Μόλις τα παιδιά με την καλαντιέρα απομακρυνθούν συνειχίζοντας τη δική τους πορεία, τα υπόλοιπα αρχίζουν πάλιν να τραγουδούν το προαναφερθέν ποίημα.

Όταν το «γύρισμα» όλου του χωριού τελειώσει, καταλήγουν όλοι στο σχολείο όπου οι δάσκαλοι κερνούν τα παιδιά από ένα λουκουμί, πριν φύγουν για τα σπίτια τους.

Είναι ενθαρρυντικό ότι το έθιμο αυτό διατηρείται σχεδόν αναλλοίωτο, οι δε μικρές μεταβολές αποτελούν αναπόφευκτη προσαρμογή στα σημερινά δεδομένα. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι η φωτογραφία που συνοδεύει το κείμενο, τραβηγμένη τον Απρίλιο του 2001, δεν διαφέρει σε τίποτε από ανάλογη που δημοσιεύεται στο αναφερθέν βιβλίο του Γ. Καζαβή του 1940. ❀

Ο νιούρικός γάμος

Του ΓΙΑΝΝΗ ΔΙΑΜ. ΧΑΡΤΟΦΥΛΗ

Αρχιεπίσκοπος Π.Ν. ε.α.,
Προέδρου του Συλλόγου Νιουριών Αθηνών
«Ο Γνωμαγόρας»,
εκδόση της εφημερίδας «Νιουριακά Νέα»

ΠΟΛΛΑ ΕΙΝΑΙ τα στοιχεία της πολιτιστικής παράδοσης της Νισύρου, που δεν μπόρεσαν να αντισταθούν στις αλλοιωτικές επιδράσεις του λεγόμενου εκσυγχρονισμού. Όμως τα περισσότερα από τα έθιμα μπόρεσαν να διαφυλάξουν, όσο ήταν δυνατό, την παλιά τους μορφή, αποτελώντας γέφυρα του τότε με το τώρα. Ένα από αυτά είναι ο νιούρικός γάμος.

Στις μέρες μας, δεν θα παρακολουθήσουμε βέβαια την υπογραφή του προικοσυμφώνου, όπου παρόντες ήταν ο Αρχιερατικός Επίτροπος και δύο αξιόπιστοι μάρτυρες. Δεν θα συναντήσουμε τις παρέες που επέστρεφαν άλλοτε από το κτήμα, με τραγούδια και βιολιά, μεταφέροντας τα κρέατα, για το τραπέζι του γάμου. Δεν θα δούμε τις φίλες της νύφης να πλένουν και να σιδερώνουν, τραγουδώντας, τα ασπρόρουχα και τ' άλλα προικιά. Ούτε θα ζήσουμε γαμήλιο γλέντι ολόκληρης εβδομάδας, όπως τότε.

Θα παρακολουθήσουμε όμως άλλα στοιχεία, αναλλοίωτα μέχρι σήμερα, αρχίζοντας από τον αρραβώνα. Πομπή ολόκληρη, με επικεφαλής τον γαμπρό και την οικογένειά του, ξεκινά από το σπίτι του με τραγούδια του αρραβώνα και φτάνει στο σπίτι της νύφης, όπου περιμένουν οι συμπεθέροι με τη νύφη και τη δική τους παρέα. Εκεί, στην πόρτα εμπρός, αρχίζει ένας αυτοσχέδιος τραγουδιστικός διάλογος, ανάμεσα στις δύο συμπεθέρες:

*Ανοιξτε την πόρτα σας
και κάμτε καρτέρι
για να 'μπει ο καλός μου γιος,
με όλο του τ' ασκέρι.*

*Η πόρτα μου είν' ανοιχτή
και η χαρά μεγάλη
και η καρδιά μου ολάνοιχτη,
μέσα για να σας βάλει.*

Στον αρραβώνα παρευρίσκεται όλο το χωριό, γιατί ο κόσμος θεωρεί υποχρέωση να μοιραστεί τη χαρά και την ευτυχία του ζευγαριού, αφού οι χαρές και οι λύπες εξακολουθούν εκεί να θεωρούνται κοινές.

Και συγγενείς και ξένοι

Ο γάμος στη Νισυρο γίνεται το απόγευμα της Κυριακής και προκειμένου για το Μανδράκι, πάντα στο μοναστήρι της Παναγίας της Σπλιανής. Προσκλητήρια δεν στέλνονται, αφού εξακολουθούν να τηρούνται τα παραδο-

σιακά «καλέσματα». Δύο-τρεις μέρες πριν από τον γάμο η νύφη με την ακολουθία της επισκέπτεται τα χωριά και προσκαλεί τον κόσμο στη χαρά της. Και το βράδυ του Σαββάτου ξεκινά από το νυφοστόλι μεγάλη πομπή, με επικεφαλής τους μελλοντόφους και περνώντας από τους κεντρικούς δρόμους του χωριού, με βιολιά και με τραγούδια, προσκαλούν όλο τον κόσμο στο γάμο:

*Εκίνησεν η πέδρικα
με όλη τη γενιά της
να προσκαλέσει το χωριόν
αύριο στη χαρά της.*

*Φίλοι μας και γειτόνοι μας
και συγγενείς και ξένοι
αύριο εις το γάμο μας
είστε προσκαλεσμένοι.*

Μετά τα καλέσματα η πομπή καταλήγει στο χοροστάσι, όπου αρχίζει το προεόρτιο γαμήλιο γλέντι. Το τραπέζι του γάμου στρώνεται το μεσημέρι της Κυριακής κι αμέσως μετά αρχίζει η προετοιμασία των μελλοντόφρων.

Το ντύσιμο του γαμπρού έχει χάσει τον παραδοσιακό του χαρακτήρα (με την παρουσία του κουμπάρου, των φίλων, και τα τραγούδια από τις κοπέλες του σογιού). Το στολισμα όμως της νύφης γίνεται όπως παλιά, με τη μοδίστρα να έχει τον πρώτο λόγο και τις κοπέλες να τραγουδούν τα καθιερωμένα, για την περίπτωση, τραγούδια. Και καθώς η νύφη στολίζεται, η καμπάνα της εκκλησίας προειδοποιεί πως πλησιάζει η ώρα του μυστηρίου, γι' αυτό και ο κόσμος συγκεντρώνεται στο νυφοστόλι. Στην τρίτη καμπάνα φτάνουν στο σπίτι, με βιολιά και τραγούδια, ο γαμπρός με την παρέα των ανδρών και από εκεί οι μελλοντόφροι και όλος ο κόσμος ξεκινούν για την εκκλησία.

Το μυστήριο του γάμου, πλαισιώνεται με στοιχεία του παρελθόντος: Η κοπέλα που μεταφέρει τα στέφανα στην εκκλησία δεν τα παραδίδει, αν δεν τάξει δώρο ο κουμπάρος. Μπομπιόνιρες δεν υπάρχουν και μέχρι πριν από λίγα χρόνια ο παπάς πρόσφερε την κούνια (καθαρισμένη

αμυγδαλόπιχα με μέλι) από τον ίδιο κεσέ και με το ίδιο κουτάλακι ο' όλο τον κόσμο.

Από την εκκλησία το νέο ζευγάρι συνοδεύει στο σπίτι η ίδια πομπή, με επικεφαλής την Εικόνα της Παναγίας, η οποία μεταφέρεται στην κρεβατοκάμαρα του ζευγαριού, όπου τελείται δέηση για την υγεία και την ευτυχία του. Ακολουθούν τα κέρασματα, με πρώτους και απαραίτητους τους λουκουμάδες. Κι από το σπίτι του ζευγαριού ο κόσμος μεταβαίνει στο χοροστάσι, για

ν' αρχίσει το γλέντι, στο οποίο χορεύονται παραδοσιακοί χοροί. Απαραίτητο το «Περιολί», τοπικός χορός με τραγούδι, που αναφέρεται στις χάρες και στα «καλά» της νύφης.

Το γλέντι θα κρατήσει ως τα ξημερώματα, οπότε η παρέα από το χοροστάσι μεταβαίνει στο νυφοστόλι, τραγουδώντας στον δρόμο το «τραγούδι της αυγής». Στο σπίτι τους περιμένει κοτόσουπα από κότες που έχουν κλαπεί, κατά το έθιμο, από τα κοτέσια των συμπεθερών.

◀ Σκηνή από γάμο στη Νισυρο στις αρχές της δεκαετίας του '60. Η γαμήλια πομπή ξεκινά από την εκκλησία για το «νυφοστόλι». Στο στήθος των νεόνυμφων καρφισωμένα χρυσοσφαιρικά και γαριονιόμοια, τα δώρα του γάμου, κατά το έθιμο των Νισυριών.

Εταιρεία Νιουριακών Μελετών

Η ΕΤΑΙΡΕΙΑ Νιουριακών Μελετών ιδρύθηκε το 1961 από ομάδα Νισυριών της Αθήνας ως έκφραση της αγωνίας τους και του ζηπού ενδιαφέροντός τους για τη διατήρηση της πολιτισμικής φυσιογνωμίας του νησιού τους. Είναι Σωματείο μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα και στα 40 χρόνια που πέρασαν από τότε, έχει αναπτύξει έντονη δραστηριότητα για την οποία η Ακαδημία Αθηνών της απένειμε έπαινο.

Μέχρι σήμερα έχει εκδώσει 15 ογκώδεις τόμους με τίτλο «Νιουριακά» και άλλους 7 μεμονωμένους τόμους, στους οποίους έχει διασωθεί ο πλούτος της ιστορικής, πολιτιστικής και λαογραφικής κληρονομιάς της Νισύρου. Αξία ιδιαίτερες μνείας είναι η έκδοση «Σπλιανής Αρχείου», στους δύο τόμους της οποίας έχουν συμπεριληφθεί φωτογραφημένα 1080 έγγραφα από το 1718 έως το 1950, που βρίσκονται στη βιβλιοθήκη της Ιεράς Μονής Παναγίας Σπλιανής και μέσα από τα οποία αναδύεται όλη η ιστορία του νησιού.

Μόλις εξεδόθη ο πανηγυρικός (για τα 40 χρόνια) 15ος τόμος των «Νιουριακών» με τις εισηγήσεις που παρουσιάστηκαν στο Συμπόσιο του Ιδρύματος Εθνικού και Θρησκευτικού Προβληματισμού, το οποίο πραγματοποιήθηκε στην Νισυρο. Η παρουσίαση του τόμου θα γίνει στη Νισυρο στις 6 Αυγούστου, παρουσία της Α.Θ.Π. του Οικουμενικού Πατριάρχου.

Ο επόμενος στόχος είναι η έκδοση λευκώματος με 100 περίπου τραγούδια του νησιού που τραγουδιούνται στην παρέα, για ναυορίαμα, στον αρραβώνα και στον γάμο, μυρολόγια και μοιρολόγια κλπ. Εκτός από τους στίχους θα παρατίθεται ιστορικοκοινωνική ανάλυση και μουσική καταγραφή ενός εκάστου και θα συνοδεύεται από αντίστοιχο αριθμό ψηφιακών δίσκων (CD), που θα περιέχουν την εκτέλεση των τραγουδιών από λαϊκούς τραγουδιστές συνοδεία λαϊκών παραδοσιακών οργάνων. Είναι αξιοσημείωτο ότι το κόστος αυτών των εκδόσεων καλύπτεται από προσφορές του Δήμου Νισυρού και των Νισυριών με ανύπαρκτη την κρατική παρουσία και υποστήριξη.

Εκτός από το εκδοτικό έργο, ανάλογη είναι και η δραστηριότητα της Εταιρείας προς την κατεύθυνση της προστασίας του φυσικού περιβάλλοντος και των εθίμων του νησιού.

ΣΗΜΕΙΩΣΗ:

Η διεύθυνση της Εταιρείας είναι: 3ης Σεπτεμβρίου 25 Αθήνα 10432, τηλ. 52.37.198, 53.21.524, 4283622, Τηλεομοίτυπον 4280064

Οδοιπορικό στη Νίσυρο

Τον **ΡΙΧΑΡΔΟΥ ΟΙΚΟΝΟΜΑΚΗ**

Επ. Καθηγητή Αρχαιολογικής
στο Πανεπιστήμιο Notre Dame
της Indiana, ΗΠΑ

Η ΠΡΩΤΗ εντύπωση που σχηματίζει ο επισκέπτης φθάνοντας στη Νίσυρο με καράβι (δρομολόγιο από Πειραιά προς Ρόδο και τανάπαλιν, συνήθως μια φορά την εβδομάδα) ή με πλοιάριο από την Κω (το καλοκαίρι δρομολογούνται τρία πρωινά τουριστικά πλοιάρια από την πόλη της Κω και ένα από την Καρδάμaina) είναι ενός καταπράσινου βαθμιδωτού με πεζούλες ηφαιστειακού κώνου, κατάφυτου με βελανιδιές, τερβινθιές και αμυγδαλιές, που τον χειμώνα όταν ανθίζουν δίνουν ένα υπέροχο ρόδινο χρώμα στο νησί. Στα δυτικά, καθώς πλησιάζουμε, προβάλλει η πρωτεύουσα και κύριο λιμάνι, το Μαντράκι, με τα κομψά διώροφα λαϊκά σπίτια και τα στενά, γραφικά του δρομάκια. Το κατάλευκο μοναστήρι της Παναγίας της Σπηλιανής που κουρνιαχτεί μέσα στο μεσαιωνικό φρούριο των Ιωαννιτών Ιπποτών, πάνω από το Μαντράκι, εντυπωσιάζει με την πλαστικότητα των μορφών του που μοιάζουν να αγκαλιάζουν τον βράχο.

Μαντράκι

Το Μαντράκι απλώνεται δυτικά του λιμανιού, με συστάδα μικρών ξενοδοχείων και τον χαριτωμένο τρουλιό ναό του Αγίου Νικήτα, προστάτη αγίου του νησιού, αλλά και προς τα νότια, κατά μήκος της φυσικής ρεματιάς του Ποταμού, όπου φωλιάζουν οι παλιότερες γειτονιές του Λαγκαδιού και του Τρουλλού. Κάτω από τη Σπηλιανή βρίσκονται ο καθεδρικός ναός της Παναγίας της Ποταμίτισσας και, ανηφορίζοντας λίγα λεπτά τον κεντρικό δρόμο του Λαγκαδιού προς τα νότια, ο ναός του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου, χαρακτηριστικές σταυροθολιακές βασιλικές δωδεκανησιακού τύπου του πρώτου μισού του 19ου αι. Εκεί κοντά μπορεί επίσης να επισκεφτεί κανείς την εκκλησία της Αγίας Ευτυχίας, την Καθολική όπως λέγεται, που χρονολογείται στο 1765 και τον μικρό ναό του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου, νότια από την κεντρική πλατεία της Ηλικιωμένης, που λειτουργήσε ως καθεδρικός ναός κατά την Επανάσταση του 1821. Η πλατεία της Ηλικιωμένης είναι ο κοσμικότερος τόπος συνάντησης του Μαντρακιού, με καφενεία και εστιατόρια με τραπέζακια έξω, κάτω από τη σκιά δύο πελώριων καταπράσινων φίκων. Σε μικρή απόσταση στα δυτικά βρίσκονται οι συνεχόμενες πλατείες του Δημαρχείου και των Δελφινιών, με υπέροχα βοτσαλωτά δάπεδα του ντόπιου τεχνίτη Ντίνου Παπαδέλια.

Παίρνοντας τον αμαξωτό δρόμο προς τα νότια από τον ναό του Αγίου

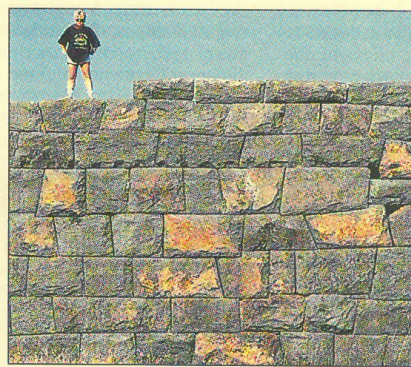
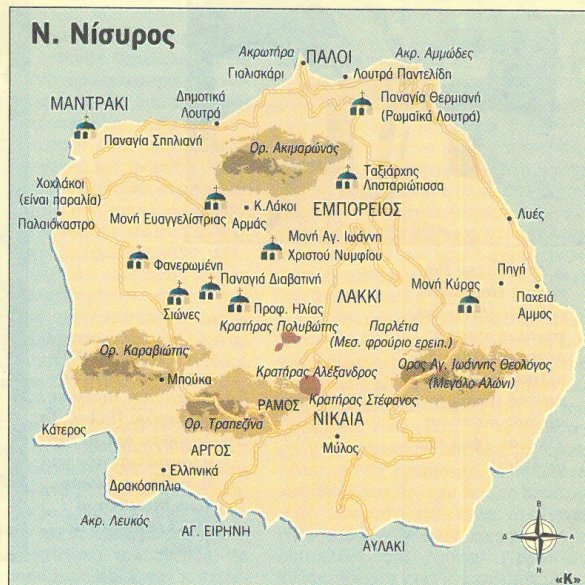
Νικήτα στο λιμάνι ή ανηφορίζοντας με τα πόδια από τον κεντρικό δρόμο του Λαγκαδιού με τα χαρακτηριστικά του χρωματιστά ξύλινα μπαλκόνια, φθάνει κανείς στο επιβλητικό πυργωτό ελληνοστυλιό οχυρό, το Παλιόκαστρο, ακρόπολη της αρχαίας Νίσυρου, με τις πελώριες ισοδομικές πέτρες, από μαύρο ηφαιστειακό τραχείτη. Από εκεί μπορεί κανείς να αντανάξει ολόκληρο σχεδόν το Μαντράκι, μέχρι τη γειτονιά του Αγίου Σάββα και τον μικρό του μώλο. Στην περιοχή Λίμνες του Μαντρακιού, κοντά στον Άγιο Σάββα, βρίσκεται η Γιαννίδειος Εστία, μουσειακός χώρος φύλαξης των σημαντικών αρχαίων ευρημάτων του νησιού, που κτίσθηκε με δωρεά του Νισύριου ευεργέτη Νικολάου Γιαννίδη. Η εικόνα της ιστορίας και των παραδόσεων της Νίσυρου συμπληρώνεται με τα εκθέματα στο Λαογραφικό Μουσείο, που στεγάζεται σε αρχοντικό σπίτι, ίσως του 18ου αι., στην παραλιακή γειτονιά του Λευκαντιού.

Αν και δεν υπάρχουν αξιόλογες αμμουδιές στην περιοχή του Μαντρακιού, τους καυτούς καλοκαιρινούς μήνες οι ντόπιοι και οι επισκέπτες καταφεύγουν στην εντυπωσιακή βοτσαλωτή παραλία, τους Χοχλάκους. Η παραλία βρίσκεται δυτικά της μονής της Σπηλιανής και ενώνεται με τον οικισμό με λιθόστρωτο μονοπάτι, που περιζώνει τον βράχο επάνω στον οποίο υψώνεται το εκκλησιαστικό συγκρότημα.

Στους Πάλους

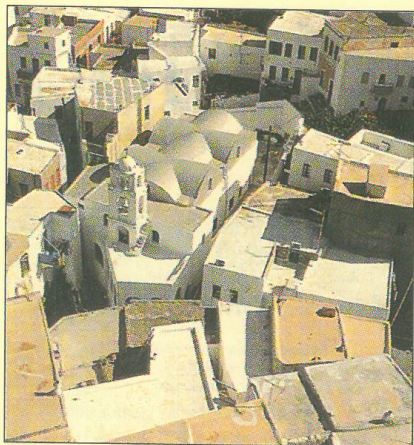
Τα τρία μικρότερα χωριά της Νίσυρου, οι Πάλοι, ο Εμπορείος και τα Νικιά,

▼ *Αποψη του Μαντρακιού (σημερινής πρωτεύουσας του νησιού), από τη θάλασσα. Δεξιά, το φρούριο των Ιωαννιτών που μοιάζει να αγκαλιάζει τον λόφο, και, μέσα σε αυτό, το κατάλευκο μοναστήρι της Παναγίας Σπηλιανής (φωτ.: C. de Vries).*

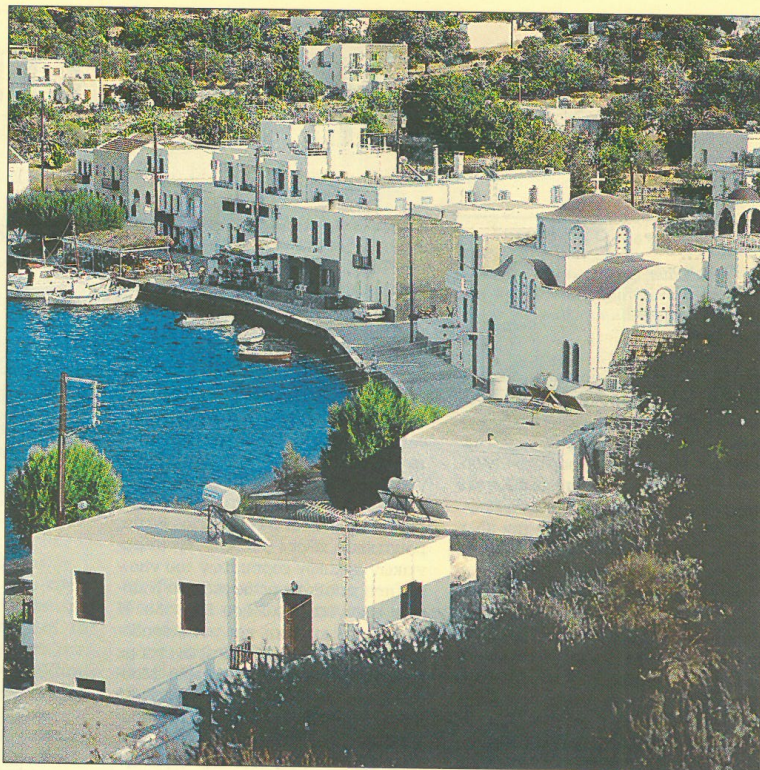
◀ *Τμήμα του αρχαίου τείχους στο Μαντράκι. Το Παλιόκαστρο, όπως το ονομάζουν οι ντόπιοι, κτίστηκε τον 4ο αι. π.Χ. με μεγάλες πλίνθους από ηφαιστειακή πέτρα (φωτ.: C. de Vries).*

▲ Ο ναός της Παναγίας Ποταμίτισσας στο Μαντράκι, χαρακτηριστική βυζαντινοβυζαντινή βασιλική δωδεκανησιακού τύπου, τον πρώτον μισό τον 19ο αι. (φωτ.: C. de Vries).

► Το γεμάτο ζωντάνια, ξενοδοχεία, καφενεία και ιαβέρνες ψαροχώρι Πάλοι. Τα διώροφα σπίτια των πλαισιώνουν τον ναό των Αγίων Αποστόλων, κτισμένο το 1953 (φωτ.: C. de Vries).

ενώνονται με το Μαντράκι με τον κύριο αμαξωτό δρόμο, που κατευθύνεται ανατολικά από το λιμάνι και παραλιακά για να συναντήσει, σε μικρή απόσταση, τα δημοτικά ιαματικά Λουτρά, που λειτουργούν από το 1870. Συνεχίζοντας ανατολικά ο παραλιακός δρόμος περνά το σύγχρονο ξενοδοχειακό συγκρότημα «Ασπρη Άμμος» που στέκει σε απόκρημνη πλαγιά πάνω από τη μικρή αμμουδιά Γυαλισκάρη, με την άσπρη άμμο από τις εγκαταλελειμμένες πια εγκαταστάσεις επεξεργασίας της ελαφρόπετρας, που αφθονεί σε όλη τη βόρεια πλευρά του νησιού. Λίγο πιο πέρα φθάνει κανείς στο μικρό

ψαροχώρι Πάλοι, που κουνιάζει στην ανατολική πλευρά χαμηλού κάβου, της Ακρωτήρας. Ο οικισμός αυτός, που αναφέρεται συχνά ως επίπενο του Εμπορείου, ξεκίνησε από μια κούφτα σπίτια στα τέλη του 19ου αι. και έγινε ένα χωριό γεμάτο ζωντάνια, με διώροφα σπίτια, ξενοδοχεία, καφενεία και ψαροταβέρνες, που πλαισιώνουν χαλαρά τον τρουλαίο ναό των Αγίων Αποστόλων, κτισμένο το 1953. Οχι μακριά από το χωριό, στα ανατολικά, βρίσκονται τα νεότερα ερείπια του συγκροτήματος των Ιπποκρατειών Λουτρών, που ανεγέρθηκαν το 1895 από τον Δρ Πανταλέοντα Παντελίδη και

σήμερα ανακαινίζονται συστηματικά. Λίγα μέτρα νοτιότερα σώζονται τα ερείπια των Ρωμαϊκών λουτρών, μέσα στα οποία κτίστηκε το 1871 το εκκλησάκι της Παναγίας της Θεοτόκου, που ανεγέρθηκε το 1870. Στην απέναντι πλευρά της μικρής κεντρικής πλατείας, μπροστά στην εκκλησία, στέκει το θρυλικό καφενείο του Ξανθού, τόπος μιας μανιασμένης ανταλλαγής πυρών το 1945 ανάμεσα σε Γερμανούς στρατιώτες και Έλληνες αντιστασιακούς. Κοιτώντας από τον Εμπορείο νότια, βλέπει κανείς τον εκπληκτικό ηφαιστειακό κρατήρα του Λακκίου να ανοίγει στα νοτιοδυτικά σαν ένα τεράστιο πέταλο.

Στους Πάλους ο επισκέπτης του νησιού έχει δύο επιλογές για να συνεχίσει την περιήγησή του. Πρώτη επιλογή είναι ο παραλιακός αμαξωτός δρόμος, που οδηγεί ανατολικά και νότια, ακολουθώντας το περίγραμμα του νησιού, στις μοναδικές αξιόλογες παραλίες της Νισύρου: τις Λιες, όπου το καλοκαίρι λειτουργεί μικρό εστιατόριο/μπαρ, και στη μαγευτική αμμουδιά της Παχειάς Άμμου που είναι προσιτή μόνο από απόκρημνο μονοπάτι, το οποίο συνεχίζει στο τέλος του αμαξωτού δρόμου. Το τοπίο εδώ είναι ανέγγιχτο από τον άνθρωπο και τόσο ο υπογράφων όπως και πολλοί άλλοι που το έχουν επισκεφθεί, ευχόμαστε να παραμείνει έτσι, προστατευμένο από την κερδοσκοπική, καταστροφική τουριστική «ανάπτυξη».

περίπου 25 άτομα), βρίσκεται ο μονόχωρος τρουλαίος καθεδρικός ναός του Γενεσίου της Θεοτόκου, που ανεγέρθηκε το 1870. Στην απέναντι πλευρά της μικρής κεντρικής πλατείας, μπροστά στην εκκλησία, στέκει το θρυλικό καφενείο του Ξανθού, τόπος μιας μανιασμένης ανταλλαγής πυρών το 1945 ανάμεσα σε Γερμανούς στρατιώτες και Έλληνες αντιστασιακούς. Κοιτώντας από τον Εμπορείο νότια, βλέπει κανείς τον εκπληκτικό ηφαιστειακό κρατήρα του Λακκίου να ανοίγει στα νοτιοδυτικά σαν ένα τεράστιο πέταλο.

Σε μικρή απόσταση ανατολικά από τον Εμπορείο, στον αμαξωτό δρόμο που συνεχίζει για τα Νικιά, συναντά κανείς μια πρώτη διακλάδωση που καταφορίζει απόκρημνα στο Λακκί και καταλήγει σε τουριστικό περίπτερο/μπαρ το οποίο εξυπηρετεί τα πλήθη των επισκεπτών, που την τουριστική περίοδο οδηγούνται στον εντυπωσιακό κρατήρα Στέφανο ή «Μεγάλο Αλώνι». Επιστρέφοντας στον κύριο δρόμο με κατεύθυνση τα Νικιά και στο μέσο περίπου της διαδρομής, υπάρχει δεύτερη διακλάδωση που καταφορίζει προς τα ανατολικά για να φθάσουμε, στην πανέμορφη μονή της Κυράς, με την καμαρωτή αυλή και το επιβλητικό της καθολικό δωδεκανησιακού τύπου σταυροθολιακής βασιλικής που ολοκληρώθηκε το 1842.

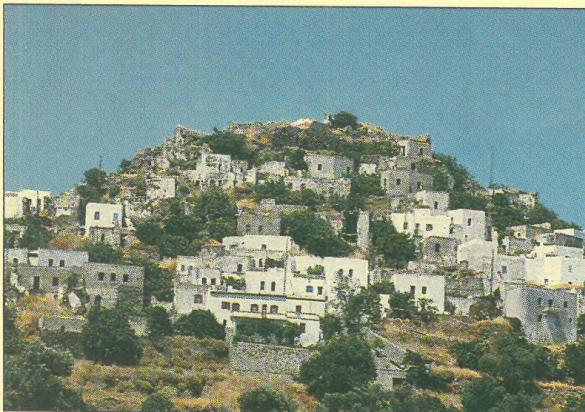
Επιστρέφοντας και πάλι στον κύριο αμαξωτό δρόμο, συνεχίζουμε νότια για να καταλήξουμε στη βόρεια πλευρά του παλιού οικισμού των Νικιών, σκαρφαλωμένου εντυπωσιακά στην άκρη του βράχου, les και κρυφοκοιτάζει κατασκοπευτικά τον ηφαιστειακό κρατήρα που απλώνεται στα δυτικά.

◀ Η εντυπωσιακή παραλία Χοχλάκοι, κοντά στο Μαντράκι. Στον λόφο, η Παναγία Σπηλιανή (φωτ.: C. de Vries).

Εμπορείο-Νικιά

Η δεύτερη επιλογή πορείας από τους Πάλους είναι προς την ενδοχώρα της Νισύρου, με κατεύθυνση νότια και ανφορικά προς τον παλιό αλλά χαρακτηριστικό οικισμό του Εμπορείου που απλώνεται στην ανατολική πλαγιά βουνού, πάνω από τον κρατήρα του ηφαιστείου. Η φυσική του κορυφή επιστέφεται από το μεσαιωνικό φρούριο των Παντονίκης, με φύλακα-άγγελο στο εσωτερικό του την εκκλησία του Ταξιάρχη, πιθανώς του 13ου αι. Στο κέντρο αυτού του μισοεγκαταλελειμμένου χωριού (όπου σήμερα ζουν

▲ Το μισοεγκαταλειμμένο χωριό Εμπορείς, κτισμένο σε πλαγιά πάνω από τον κρατήρα των ηφαιστειών. Στην κορνήφη διακρίνονται τα ερείπια του κτίριου της Παντιονίκης και ο ναός του Ταξιάρχη (φωτ.: Ιόλη Βιγγοπούλου).

◀ Η Πόρτια, όπως ονομάζεται η ελλειψοειδής βοιωτική πλατεία των Νικιών. Δεσπόζει, το καμπαναριό του ναού των Εισοδίων της Θεοτόκου (φωτ.: Μιγάλης Κωσιτσάρης).

Το χωριό αυτό (όπου σήμερα ζουν μόλις περίπου 45 άτομα) ξεχωρίζει για τις πλαγισστές, με κόκκινο κεραμίδι, στέγες των σπιτιών του και τη θαυμάσια μικρή ελλειψοειδή πλατεία του, την Πόρτια. Πάνω από την Πόρτια στέκουν τα Εισόδια της Θεοτόκου, ο καθεδρικός ναός των Νικιών, δείγμα επίσης μονόκλιτης βασιλικής δωδεκανησιακού τύπου, κτισμένη στις αρχές του 19ου αι. Πεζοπορώντας πέντε λεπτά, βόρεια από τα Νικιά, στη μέσα πλευρά του ηφαιστειακού κρατήρα, φθάνει κανείς στο μοναστήρι του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου, που ολοκληρώθηκε το 1821, με τη μικρή σπηλαιώδη εκκλησία του και το πέτρινο καμπαναριό. Μέχρι τη δεκαετία του 1950 τα Νικιά εξυπηρετούνταν από το λιμανάκι Αυλάκι, που κατασκευάστηκε το 1880, για να διευκολύνει την εισαγωγή εμπορευμάτων. Κάμποσα σπι-

► Το μοναστήρι της Παναγίας Διαβατινής με το περίφρακτο στέντρο της, στην κορνήφη, σχεδόν, τον Προφήτη Ηλία, που είναι το ψηλότερο βουνό του νησιού. Στο βάθος διακρίνονται η νησίδα Γναλί (αριστερά), η Στρογγυλή (δεξιά), και στον ορίζοντα η Κως (φωτ.: C. de Vries).

τια, ερειπωμένα πια, και το εκκλησάκι του Αγίου Παντελεήμονα, που λειτουργεί ακόμα, πλαισιώνουν το μικρό λιμάνι.

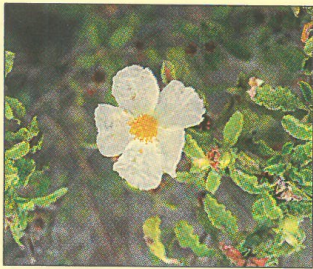
Μοναστήρια και ναοί

Από τα Νικιά μπορεί κανείς να ακολουθήσει ένα καλντερίμι μέχρι τη μονή του Σταυρού, που υψώνεται στο νοτιότερο άκρο του χείλους του ηφαιστείου και πιθανώς θεμελιώνεται σε λειψάνα προϊστορικού οχυρού. Το συγκρότημα απαρτίζεται από ένα πρόσφατα ανακαινισμένο καθολικό και μια πλακόστρωτη αυλή πλαισιωμένη με κελιά, μαγειριό και τράπεζα. Νότια από τη μονή του Σταυρού, στην παραλία του Αργούς που είναι επίσης προσβάσιμη με χωματόδρομο από το τουριστικό περίπτερο που βρίσκεται μέσα στον ηφαιστειακό κρατήρα, μπορεί κανείς να επισκεφθεί τα ερείπια του εργοστασίου επεξεργασίας θειαφιού, που είχε ανοίξει στο τέλος του 19ου αι. ο επιχειρηματίας Στέφανος Ράλλης, στο λιμανάκι της Αγίας Ειρήνης.

Συνεχίζοντας βόρεια από τον Σταυρό, γύρω από τη δυτική πλευρά του νησιού και στον πρόσφατα διανοιγμένο δρόμο που οδηγεί από την περιοχή του Αργούς στο Μαντράκι φθάνει κανείς στο μικρό μοναστήρι Σιώνες, κτισμένο στην πλευρά μιας μικρής κοιλάδας στα ανατολικά του δρόμου. Το 1733 κάποιος μοναχός Ιωνάς πιστεύεται ότι εξωράισε με τοιχογραφίες το μικρό, καμαροσκέπαστο καθολικό του. Ακόμη βορειότερα στον ίδιο δρόμο και στο σημείο από όπου φαίνεται το Μαντράκι, διακρίνονται ανατολικά τα ερείπια του ναΐσκου της Φανερω-

μένης, που αποτελεί μοναδικό δείγμα της βυζαντινής τρουλαίας αρχιτεκτονικής στη Νίσυρο. Κοντά στη Φανερωμένη και προσβάσιμη από εδώ με μονοπάτι είναι η μονή του Αρμά, την οποία μπορεί πιο εύκολα να προσεγγίσει κανείς με τον αμαξωτό δρόμο που συνδέει το Μαντράκι με τη μονή Ευαγγελίστρια. Το καθολικό της κρυμμένης σε δασύλλιο αμυγδαλιών μονής του Αρμα, είναι διακοσμημένο με τοιχογραφίες του 18ου αι. όμοιες σε τεχνολογία με αυτές στις Σιώνες. Στα Ν.Α. του Αρμά, στο τέρμα του αμαξωτού δρόμου, η μονή της Ευαγγελίστριας φαίνεται να κτίστηκε την ίδια εποχή που τοιχογραφήθηκαν ο Αρμάς και οι Σιώνες. Είναι ονομαστή για την πελώρια τερεβινθιά (αγραμυθιά) της, όπου σύμφωνα με τους ντόπιους, οι δημογέροντες των τριών σημαντικών χωριών συναντιόντουσαν στα χρόνια της Επανάστασης του 1821.

Δύο σηματοδοτημένα μονοπάτια μετά την Ευαγγελίστρια, οδηγούν το ένα ψηλά στο μοναστήρι της Παναγίας της Διαβατινής με το θαυμάσιο συδεντρό της, στην κορυφή σχεδόν του βουνού Προφήτης Ηλίας, και το άλλο κάτω στον ηφαιστειακό κρατήρα, το Λακκί, μέσα από τη βαθμιδωτή με πεζούλες κοιλάδα Κάτω Λάκκοι. Από το δεύτερο αυτό μονοπάτι ένα άλλο ανεβαίνει στην κοιλάδα Νύφιος, κρυμμένη στα ανατολικά του βουνού Προφήτης Ηλίας, και στο εκεί εγκαταλειμμένο μοναστήρι του Νυμφίου Χριστού. Η περιήγηση της Νισύρου ολοκληρώνεται είτε επιστρέφοντας στην Ευαγγελίστρια ή συνεχίζοντας σε άλλο μονοπάτι στη βόρεια πλευρά των Κάτω Λάκκων, μέχρι τον Εμπορείς. ❄

▲ *Cistus salvifolius*, μία από τις δύο λαδανιές που σχηματίζουν μαζί με το ρέικι τα νανώδη φρύγανα κοντά στους κρατήρες του ηφαιστείου (φωτ.: Σ. Ζερβού).

► Αρνοδάσος στη Νίσυρο (φωτ.: Ι. Κόκκορης).

Της ΕΙΡΗΝΗΣ ΒΑΛΛΙΑΝΑΤΟΥ

Βιολόγος

Πλούσια βλάστηση

ΠΡΟΣΕΙΤΙΖΟΝΤΑΣ τη Νίσυρο από τα Βόρεια όπου βρίσκεται το κυρίως λιμάνι της, το Μαντράκι, και γνωρίζοντας ότι είναι ηφαιστειογενές νησί – για την ακρίβεια αποτελεί ολόκληρη ένα ηφαιστειο – μας περιμένει μια ευχάριστη έκπληξη: επηρεασμένοι από την εικόνα άλλων αντιστοιχικών νησιών, όπως η Σαντορίνη, ενώ αναμένουμε έναν ξερότοπο, αντικρίζουμε ένα καταπράσινο νησί. Πράγματι το βόρειο τμήμα του κωνικού αυτού νησιού όπως και πολλά άλλα σημεία του, καλύπτονται από πλούσια δενδρώδη βλάστηση.

Όπως φαίνεται, οι κάτοικοι της Νισύρου, σε ό,τι αφορά τη γεωργία, λόγω της έλλειψης ρεόντων υδάτων, στράφηκαν από νωρίς στη δενδροκαλλιέργεια. Δημιούργησαν αναβαθμίδες («ταύλες» στην τοπική διάλεκτο) στις απότομες πλαγιές χρησιμοποιώντας ξερολιθιές («βαστάδια») και αξιοποίησαν το φυσικό δάσος της βαλανιδιάς (*Quercus ithaburensis* subsp. *macrolepis*), το εμπλουτισμένο με κοκκορεβυδιά (*Pistacia terebinthus*), κάνοντας μεταφύτευσεις των δύο ειδών σε πολλά σημεία και καλλιεργώντας και άλλα είδη όπως ελιές και αμυγδαλιές. Η κλωρίδα στις αναβαθμίδες είναι πολύ πλούσια. Ορισμένα είδη, όπως η ανοιξιάτικη orchidea *Orchis sancta*, ξεχωρίζουν για την ομορφιά τους.

Μεγάλο μέρος της Νισύρου καλύπτεται από θαμνώνες με πουρνάρια (*Quercus coccifera*), που σε ορισμένες θέσεις αποκτούν μεγάλο ύψος (6μ.). Στους θαμνότοπους αυτούς η κλωρίδα δεν είναι τόσο πλούσια όσο στα δρυοδάση,

ωστόσο συναντάμε κι εδώ πανέμορφα φυτά όπως η ανοιξιάτικη Βιόλα του Υμπττού (*Viola hymettia*).

Το μεγαλύτερο τμήμα του νησιού καταλαμβάνουν τα φρύγανα. Συνήθως επικρατεί η αστοιβή (*Sarcopoterium spinosum*), συνοδευόμενη και από άλλα φρύγανα (θρούμπι – *Satureja thymbra*, λεβάντα – *Lavandula stoechas* subsp. *stoechas*, λαδανιά – *Cistus creticus* και άλλα). Οι φρυγανότοποι αυτοί συμπεριλαμβάνουν πολύ πλούσια κλωρίδα από μονοετή φυτά, γέφυρα και άλλα.

Υπάρχουν όμως περιπτώσεις όπως στο Λακκί, το λεκανοπέδιο ανάμεσα και δίπλα στους κρατήρες, όπου το 1871 τα πάντα καλύφθηκαν με λάβα. Εκεί σχηματίζονται είτε φρυγανικές κοινωνίες με θυμάρια (*Coridothymus capitatus*) και λεβάντες ή, και μάλιστα

σε πολύ μεγαλύτερη έκταση, φρυγανότοποι με ρέικια κυρίως (*Erica manipuliflora*) και με λιγότερες λαδανιές (*Cistus salvifolius* και *Cistus creticus*). Στη δεύτερη και πλέον συννηθισμένη περίπτωση το κυρίως χαρακτηριστικό είναι ότι τα φρύγανα είναι «νάνα», εξαιτίας της εδαφικής σύστασης και θερμοκρασίας, φθάνοντας σε ύψος το πολύ τα 40 εκ., εκτός ορισμένων σε απομακρυσμένες από τους κρατήρες θέσεις που φθάνουν τα 85 εκ. Η κλωρίδα των φρυγανότοπων κοντά στους κρατήρες είναι φτωχή.

Εναν ιδιαίτερο τύπο θαμνώνα συναντάμε επίσης σε μια θέση του νησιού όπου η δενδροειδής Ευφώρβια (γαλατσιδα – *Euphorbia dendroides*) μαζί με λαδανιές (*Cistus creticus*) και αστοιβές σχηματίζει αδιάπεραστες σχεδόν φυτοκοινωνίες.

Στο βόρειο τμήμα του νησιού, σε λιγότερες θέσεις σχηματίζει φυτοκοινωνίες καθόλου συννηθισμένες στην πατρίδα μας ένας όμορφος θάμνος: η δενδρώδης Αρτεμισία (*Artemisia arborescens*), γλαυκό φυτό με κίτρινες ταξιανθίες καλοκαιρινής ανθοφορίας.

Οι αμμόδεις ακτές του νησιού δυστυχώς έχουν υποβαθμισθεί λόγω της ανθρωπίνης χρήσης. Συναντάμε σε αυτές απομεινάρια μόνο του αμμόφιλου κρίνου της θάλασσας (*Pancratium maritimum*) και σε ορισμένες

θέσεις κρίταμο (*Crithmum maritimum*), που σε άλλες περιπτώσεις φυτρώνει επάνω σε παραθαλάσσια βράχια. Συννηθισμένη στις ακτές είναι και η αγριοβιολέττα Ματθίολα η τρικράνος (*Matthiola tricuspidata*), ενώ στις Λυές κυρίως συναντάμε σε μεγάλους πληθυσμούς την περίεργη σε εμφάνιση αργυρή Παρωνυχία (*Paronychia argentea*).

Από τα 470 και πλέον είδη της κλωρίδας της Νισύρου αξίζει να αναφέρουμε την Βρασσική την κρητική υποείδος του αγιαίου (*Brassica cretica* subsp. *aegaea*), ένα κασμόφυτο περιορισμένης εξάπλωσης. Το αγριολάχανο αυτό φυτρώνει σε διάφορες πετρώδεις – βραχώδεις θέσεις του νησιού, δίπλα στη θάλασσα αλλά και μέχρι μεγάλα υψόμετρα.

Οι επισκέπτες, τέλος, δεν χρειάζεται να ψάξουν πολύ για να εντοπίσουν την περίφημη καμπανούλα της Νισύρου (*Campanula nisyria*), φυτό ενδημικό του νησιού, που περιλαμβάνεται στον κατάλογο Απειλούμενων Ειδών της IUCN με το χαρακτηρισμό «σπάνιο». Αυτή φυτρώνει κυρίως κατά μήκος των δρόμων και τους μεγαλύτερους πληθυσμούς της τους έχει στο βόρειο τμήμα του νησιού. Σχηματίζει ψηλές ταξιανθίες με μεγάλα ιώδη άνθη κατά το τέλος της άνοιξης. Είναι εντυπωσιακό φυτό και φυσικά η σπανιότητά της επιβάλει μόνο τη φωτογράφησή της ως ενθύμιο για το σπίτι.

▲ *Campanula nisyria*, ενδημικό φυτό της Νισύρου (φωτ.: Σ. Ζερβού).

Η πανίδα της Νισύρου

▲ Πεταλούδες Ρόδου: Το καλοκαίρι μαζεύονται σε μικρές κοιλάδες για να εκμεταλλευτούν την υγρασία. Μικρός πληθυσμός τους έχει εντοπιστεί στη Νίσυρο (φωτ.: Τ. Λεγάκις).

◀ Νυχτερίδα: Εκπέμπει υπερήχους για να προσανατολιστεί στο σκοτάδι και να εντοπίσει την τροφή της (φωτ.: Τ. Λεγάκις).

Του ΤΑΣΟΥ ΛΕΓΑΚΙ

Επικ. καθηγητή Ζωολογίας Πανεπιστημίου Αθηνών

ΑΝ Η ΝΙΣΥΡΟΣ είναι ξεχασμένη από τους τουριστικούς χάρτες των μεγάλων ταξιδιωτικών πρακτορείων, είναι ξεχασμένη και από τους επιστήμονες και τους φυσιοδίφες που ασχολούνται με τη μελέτη των ζώων. Ψάχνοντας στη σχετική βιβλιογραφία, θα δυσκολευτεί κανείς να βρει συστηματικές και αναλυτικές εργασίες για τα ζώα του νησιού. Δίπλα στους μεγάλους γείτονες της, την Κω και τη Ρόδο, η Νίσυρος φαίνεται ότι λόγω της νηριαστικής της δραστηριότητας, θεωρήθηκε ότι θα είχε πολύ φτωχή πανίδα που δεν θα άξιζε να μελετηθεί. Ακόμα και οι Ιταλοί, οι οποίοι στο πρώτο μισό του 20ού αιώνα πραγματοποίησαν συστηματικές μελέτες στα Δωδεκάνησα που είχαν στην κατοχή τους, ελάχιστες φορές επισκέφθηκαν τη Νίσυρο. Τα τελευταία χρόνια όμως το νησί αρχίζει να αποκτά ξεχωριστό επιστημονικό ενδιαφέρον, λόγω της συσχέτισης ανάμεσα στην νηριαστική δραστηριότητα και τους ζωντανούς οργανισμούς.

Η πανίδα της Νισύρου, όπως και όλων των Δωδεκανήσων, μοιάζει πολύ με εκείνη της γειτονικής ηπειρωτικής περιοχής της Μικράς Ασίας. Πριν από μερικά εκατομμύρια χρόνια, όλα αυτά τα νησιά ήταν ενωμένα με τη Μ. Ασία, με αποτέλεσμα να υπάρχει συνεχής μετακίνηση πληθυσμών. Αντίθετα, τα Δωδεκάνησα είχαν αποκολληθεί από τα υπόλοιπα νησιά του Αιγαίου πολύ νωρίτερα και η έλλειψη επαφής τους τόσο με τις Κυκλάδες όσο και με την ηπειρωτική Ελλάδα, απέκλειε σχεδόν όλες τις δυνατότητες μετακίνησης πληθυσμών. Για κάποιες ομάδες ζώων αυτοί οι φραγμοί βέβαια δεν ισχύουν. Τα πουλιά με την ικανότητα πτήσης, τους ξεπερνούν με ευκολία. Ετσι όλα τα πουλιά που συναντάμε στη Νίσυρο, είναι πλατιά εξα-

πλωμένα στην ηπειρωτική Ελλάδα, στο Αιγαίο ή στη Μ. Ασία. Τουλάχιστον 30 είδη φωλιάζουν στο νησί. Ανάμεσα τους η γερακίνα (*Buteo buteo*), ένα από τα πιο κοινά αρπακτικά στην Ελλάδα, ο πετρίτης (*Falco peregrinus*), άλλο ένα κοινό γεράκι, η νησιωτική πέρδικα (*Alectoris chukar*), το κυριότερο θηρεύσιμο πουλί των νησιών μας, ο ασπιόγλαρος (*Larus cachinnans*), από τους πιο κοινούς γλάρους μας, και η κουρούνα (*Corvus corone*), παμφάγο πουλί που συναντάται παντού. Ιδιαίτερη μνεία πρέπει να κάνουμε στον Αιγαιόγλαρο (*Larus audouinii*), αυτό το σπάνιο μικρό γλάρο που ζει κυρίως στο Αιγαίο και ιδιαίτερα στα βόρεια Δωδεκάνησα.

Τα θηλαστικά του νησιού δεν είναι ιδιαίτερα γνωστά. Οπωσδήποτε δεν μπορούν να λείψουν οι πανταχού παρόντες μαυροποντικοί (*Rattus rattus*) και οι μικροί σταχτοποντικοί (*Mus domesticus*), που δεν απουσιάζουν από σχεδόν κανένα νησί της Ελλάδας. Στα εγκαταλελειμμένα σπίτια και ανάμεσα στα βράχια φωλιάζουν οι νυχτερίδες που τρέφονται με μεγάλες ποσότητες εντόμων και μπορεί να πετούν μέχρι και τα γειτονικά νησιά. Στις θαλασσινές σπηλιές γύρω από το νησί έχουν παρατηρηθεί και μερικά άτομα της μεσογειακής φώκιας (*Monachus monachus*). Μπορεί να ανήκουν στον ευρύτερο πληθυσμό της Δωδεκανήσου που πιθανότατα μετακινείται ανάμεσα στα νησιά ψάχνοντας για τροφή.

Τα ερπετά του νησιού δεν είναι πολλά. Ένα από τα πιο χαρακτηριστικά είναι το κροκο-

δειλάκι (*Laudakia stellio*), μεγαλόσωμη σαύρα που μοιάζει με γκούανα. Είναι ασιατικό είδος που φτάνει μέχρι την Ελλάδα. Συναντιέται και σε μερικά νησιά των Κυκλάδων, αλλά και σε έναν απομονωμένο πληθυσμό στη Θεσσαλονίκη. Άλλο σπάνιο είδος είναι ο οφίοψη ή αβλεφαρόσαυρα (*Orphisops elegans*), μικρή λεπτή σαύρα που ζει κυρίως στην ανατολική Μεσόγειο. Εκτός από αυτά, έχουν αναφερθεί άλλες δύο σαύρες και δύο φιδιά, κανένα από τα οποία δεν είναι επικίνδυνα για τον άνθρωπο.

Τα ασπόνδυλα του νησιού είναι μεν πολλά, αλλά σχεδόν άγνωστα. Εντομα, αραχνίδια, μυριάποδα, σαλιγκάρια, γαιοσκώληκες και άλλα, αποτελούν το μεγαλύτερο ποσοστό της βιοποικιλότητας του, αλλά το μικρό τους μέγεθος και ο τρόπος ζωής τους δεν τα κάνει ιδιαίτερα δημοφιλή για μελέτη. Ανάμεσα τους υπάρχουν αρκετά που ζουν μόνο στην περιοχή της Δωδεκανήσου και πουθενά αλλού στον κόσμο. Ένα από τα πιο γνωστά έντομα είναι η γνωστή «πεταλούδα της Ρόδου» (*Callimorpha quadripunctaria*), μεταναστευτικό είδος που το καλοκαίρι συγκεντρώνεται σε μεγάλους αριθμούς σε μικρές υγρές κοιλάδες. Το είδος αυτό είναι αυστηρά προστατευόμενο από την ελληνική και την ευρωπαϊκή νομοθεσία. Μικρός πληθυσμός του έχει εντοπιστεί και στη Νίσυρο.

Ό,τι δεν γνωρίζουμε δεν σημαίνει ότι δεν υπάρχει και ότι δεν απειλείται. Πρέπει να μάθουμε να μελετάμε και να σεβόμαστε τη φύση. Ακόμα και στο πιο άγονο μέρος, ακόμα και στον κρατήρα ενός ηφαιστείου, η ζωή συνεχίζεται, αγωνίζεται να επιβιώσει και να πολλαπλασιαστεί.

▲ Φαλάγγιο: Αραχνίδιο που αναπτύσσεται σε όλους τους βιοτόπους (φωτ.: Τ. Λεγάκις).

Οικονομική ζωή και

▲ Ο Σιέφανος, όπως ονομάζουν οι ντόπιοι τον μεγαλύτερο από τους υδροθερμικούς κρατήρες στο νότιο τμήμα των πημάτων της καλδέρας. Αποτελεί σημαντικό πόλο έλξης επισκεπτών (φωτ.: C. de Vries).

▲ Η πλατεία της Ηλικιωμένης, τόπος συνάντησης στο Μαντιράκι. Οι θαμώνες των εστιατορίων και των καφετειών της απολαμβάνουν τη σκιά δύο πελώριων φίκων (φωτ.: Μιχάλης Κωσταράς).

Του ΜΙΛΙΑΔΗ ΛΟΓΘΕΤΗ

Οικονομολόγος

Η ΝΙΣΥΡΟΣ είναι ένα από τα μικρά νησιά της λεγόμενης «άγονης γραμμής» του δωδεκανησιακού συμπλέγματος. Αναπτυξιακά ανήκει στα νησιά της «τρίτης ταχύτητας» για τα οποία αναγνωρίστηκε η ανάγκη λήψης μέτρων εξόδου από την απομόνωση. Ωστόσο θα πρέπει να σημειωθεί ότι η κατάταξη του νησιού με δημογραφικά κυρίως κριτήρια (συρρίκνωση πληθυσμού) στην κατηγορία των λιγότερο αναπτυγμένων νησιών, δεν εκφράζει το πραγματικό επίπεδο ανάπτυξης της Νισύρου, που είναι συγκριτικά υψηλότερο των άλλων άγονων νησιών, χάρη στον ορυκτό πλούτο και στο γεωμορφολογικό της υπόβαθρο, που ευνοεί την ανάπτυξη του γεωπολιτιστικού και ιαματικού τουρισμού.

Η Νισύρος βρίσκεται μεταξύ της Κνίδου, της Μικρασίας και της Κω, στην οποία ανήκει διοικητικά και από την οποία απέχει 12 μόλις μίλια. Η Κως λειτουργεί ως σημαντικό κέντρο αναφοράς για την κοινωνική, πολιτισμική και κυρίως την οικονομική ζωή της Νισύρου, επειδή την τροφοδοτεί με ημερήσιο τουρισμό που αποτελεί τη βασικότερη οικονομική του δραστηριότητα του νησιού.

Η Νισύρος έχει έκταση 41,6 τχμ., σχήμα κωνικό και το μεγαλύτερο του μέρος είναι ορεινό, αποτελούμενο από ηφαιστειακά πετρώματα, με εξάρσεις όγκων που δημιουργήθηκαν από παλιές δράσεις του ηφαιστείου. Η έλλειψη υδροφόρων υπόγειων πεδίων, που αποτελεί κυρίαρχο πρόβλημα για την ύδρευση του νησιού, οφείλεται στη γεωλογική και τεκτονική του δομή, η οποία όμως έχει και θετικές πλευρές αφού εξασφαλίζει άφθονα θερμά ιαματικά ύδατα και βιομηχανικά ορυκτά (περλίτη, καολίνη, θειοχώματα και κυρίως κίσηρη), στοιχεία στα οποία σήμερα η Νισύρος στηρίζεται την ανάπτυξη της. Να σημειώσουμε ότι η εκμετάλλευση του ορυκτού πλούτου (κίσηρης) και ο τουρισμός

παράγουν πάνω από το 65% του τοπικού εισοδήματος, ενώ από τις παραδοσιακές δραστηριότητες η κτηνοτροφία καλύπτει το 10% περίπου, η αλιεία το 3% και η γεωργία μόλις το 1%.

Η γεωργία αποτελούσε στο παρελθόν την κύρια απασχόληση των Νισυρίων. Μέχρι και τις αρχές του 20ού αι., το κυριότερο, και κατ'εξοχήν εξαγωγίμο, γεωργικό προϊόν ήταν τα αμύγδαλα (150 τόνοι ετησίως), τα σύκα σε μεγάλες ποσότητες (οι Τούρκοι ονόμασαν το νησί Ιντζιρλί, δηλαδή συκόνησο) και το βελανίδι, το κέλυφος του οποίου χρησιμοποιείται για την παρασκευή βυρσοδεψικών εκκυλισμάτων. Όλη η παραγωγή βελανιδιού (100 τόνοι ετησίως), εξαγονταν στον Πειραιά, τη Μυτιλήνη, την Ρόδο και αλλού. Αξιόλογη ήταν επίσης η ελαιοπαραγωγή, η αμπελοργία και οι καλλιέργειες σιτηρών και οσπρίων, κυρίως για τοπική κατανάλωση. Ελάχιστα δείγματα της πλούσιας γεωργικής παραγωγής του παρελθόντος, συναντά κανείς σήμερα. Την εγκατάλειψη της γεωργίας ήρθε να συμπληρώσει η αδέσποτη κτηνοτροφία που μετέτρεψε το νησί σε απέραντο βοσκότοπο.

Τις γεωργοκτηνοτροφικές δραστηριότητες στη Νισύρο προστάτευαν θεομοί, τους οποίους υιοθέτησε η τοπική κοινωνία στο πλαίσιο των προνομίων που παραχώρησε ο Σουλτάνος στα άγονα νησιά της περιοχής. Με αποφάσεις της Δημογεροντίας του νησιού θεοσιπηκε κτηματο-

Προοπτικές ανάπτυξης

λόγιο, καθιερώθηκε σώμα αγροφυλάκων, ορίσθηκαν βοσκότοποι και ποινολόγιο για τους παραβάτες, τους οποίους δικάζε ειδικό σώμα δημογερόντων και, το κυριότερο, με τη σύμπραξη και του Πνευματικού Συμβουλίου (ειδικό δικαστήριο) κωδικοποιήθηκε το δίκαιο των κτηματικών σχέσεων, με το οποίο ρυθμίστηκαν οι κτηματικές και κληρονομικές σχέσεις των κατοίκων.

Ιαματικά λουτρά - θειοχώματα

Στα τέλη του 19ου αι. δημιουργήθηκαν προϋποθέσεις για μια διαφορετική ανάπτυξη στη Νισύρο. Το 1885 η κοινότητα Μανδρακίου κατασκευάζει τα πρώτα ιαματικά λουτρά και τον ίδιο χρόνο θεμελιώνεται το πρώτο λιμάνι στη σημερινή θέση του Αγίου Θεολόγου. Δέκα χρόνια αργότερα, το 1894, κατασκευάζεται το πολυτελές συγκρότημα των Λουτρών του γατρού Πανταλέοντος Παντελίδου στους Πάλους και επεκτείνονται και τα Λουτρά του Μανδρακίου. Η Νισύρος με τις λουτρικές της εγκαταστάσεις γίνεται μια από τις γνωστότερες λουτροπόλεις της Μεσογείου, όπως μαρτυρούν οι διαφημιστικές καταχωρίσεις της εποχής. Τα λουτρά του Παντελίδου λειτούργησαν μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του '30 για να υποστούν στη συνέχεια τη φθορά του χρόνου· σήμερα βρίσκονται στο στάδιο της αναπαλαίωσης από τον εγγονό του Ανδρέα Παντελίδου. Την ίδια τύχη είχαν και τα Κοινωνικά Λουτρά Μανδρακίου, τα οποία ο δήμος προσπαθεί σήμερα να αναπαλαιώσει και να εκσυγχρονίσει.

Αξία μνείας είναι και η δημιουργία των εγκαταστάσεων εκμετάλλευσης των θειοχωμάτων του ηφαιστείου, το 1879, από τον γνωστό επιχειρηματία της εποχής Αλέξανδρο Ράλλη. Η επίχρηση λειτούργησε μέχρι το 1885, οπότε και σταμάτησε τις εργασίες της λόγω χρεωκοπίας. Τα θειοχώματα της Νισύρου χρησιμοποιήθηκαν για τελευταία φορά κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής, για να τροφοδοτήσουν αμπελοουργικές περιοχές της χώρας (Σάμο, Κρήτη, Πελοπόννησος) λόγω αποκλεισμού των αγορών του εξωτερικού. Η εκμετάλλευση αυτής της περιόδου έγινε με ένα πρωτοποριακό σύστημα αυτοδιαχείρισης από τους κατοίκους που συμμετείχαν στην εξόρυξη, τη μεταφορά και τη φόρτωση.

Η οικονομία της Νισύρου συρρικνώθηκε τα μετέπειτα χρόνια λόγω της ομαδικής φυγής των κατοίκων της. Από την εποχή των Νεοτούρκων (1908) μέχρι τα χρόνια της Ιταλικής Κατοχής (1912-1945), πάνω από 2.500 Νισύριοι εγκατέλειψαν το νησί για να εγκατασταθούν στην Αμερική και την Αθήνα.

◀ Οι παραδοσιακοί οικισμοί και το ενεργό ηφαιστειο αποτελούν, μαζί με τις φυσικές ομορφιές, τα ιαματικά λουτρά, τον πολιτιστικό και λαογραφικό πλούτο, τα στοιχεία που στηρίζουν την τουριστική ανάπτυξη του νησιού. Στη φωτογραφία ο οικισμός Νικιά, χτισμένος σε απόκρημνη τοποθεσία στο χείλος του ηφαιστειακού κώνου (φωτ.: C. de Vries).

Η φυγή συνεχίσθηκε και μετά την απελευθέρωση μέχρι και τη δεκαετία του '80, όπου άλλοι 1.500 Νισύριοι μετανάστευσαν στην Αμερική, την Αυστραλία, τον Καναδά, την Αθήνα και τη Ρόδο, δημιουργώντας ανθηρές παροικίες, που συμβάλλουν στην κοινωνική και οικονομική ανάπτυξη του νησιού τους και αποτελούν την ακμή στην πρόωθηση της επίλυσης των προβλημάτων της ιδιαίτερης πατρίδας τους.

Εξαγωγή ελαφρόπετρας

Σημαντικό σταθμό στην οικονομία του νησιού αποτέλεσε, το 1952, η ανάληψη της εκμετάλλευσης της κίσσης (ελαφρόπετρας) στο δυτικό τμήμα της νησίδας Γυαλί, από την εταιρεία ΛΑΒΑ του Νομικού. Το ιδιοκτησιακό καθεστώς του ορυχείου (η νησίδα είναι ιδιοκτησία του Δήμου με βεζυρική διαταγή το 1869 που αγαναγνώριστηκε μετά την απελευθέρωση και από το ελληνικό κράτος) επιτρέπει στον δήμο να διαπραγματεύεται τους όρους εκμεταλλεύσεως και να προσορίζεται σημαντικά έσοδα. Η ΛΑΒΑ, που από το 1977 περιήλθε στον έλεγχο της ΑΓΕΤ, αποφέρει ετησίως στον δήμο πάνω από 400 εκ. δραχμές με τη μορφή μισθωμάτων και τελών, εξασφαλίζει εργασία σε 80 οικογένειες

με συνολικές δαπάνες προσωπικού 390 εκ. δραχμές και έρχεται αρωγός σε κοινωνικές και πολιτιστικές δραστηριότητες του νησιού. Η εταιρεία εξαγει σήμερα πάνω από 650 χιλιάδες τόνους ελαφρόπετρας στο εξωτερικό (Αμερική, Γερμανία, Ελβετία, Ισραήλ κ.τ.λ.) και πάνω από 200 χιλιάδες τόνους στο εσωτερικό, και θεωρείται η μεγαλύτερη επιχείρηση εξαγωγής ελαφρόπετρας παγκοσμίως.

Τουρισμός

Ο τουρισμός άρχισε να αναπτύσσεται από τα μέσα της δεκαετίας του '70 με επισκέπτες μιας ημέρας από την Κω και στη συνέχεια, όταν δημιουργήθηκαν τα πρώτα ξενοδοχεία, και με επισκέπτες πολυήμερης παραμονής. Σήμερα αποτελεί τον σημαντικότερο παράγοντα ανάπτυξης της οικονομίας της Νισύρου, μετά το ορυχείο της ελαφρόπετρας. Η τουριστική ανάπτυξη του νησιού στηρίζεται στις φυσικές ομορφιές και κυρίως στο ενεργό ηφαιστειο που αποτελεί σημαντικό πόλο έλξης επισκεπτών, στους πολιτιστικούς θησαυρούς (αρχαιότητες, μοναστήρια, παραδοσιακοί οικισμοί), στον λαϊκό πολιτισμό (πανηγύρια κ.ά.) και στα ιαματικά λουτρά, τόσο τα δημοτικά όσο και του Παντελίδου, τα οποία

πρέπει να βρεθεί τρόπος σύντομα να επισκευαστούν και να επαναλειτοουργήσουν, ώστε να προωθηθεί και ο θεραπευτικός τουρισμός. Το νησί φιλοξενεί ετησίως 4.000 περίπου επισκέπτες πολυήμερης παραμονής (στα 13 ξενοδοχεία και στις 20 μονάδες ενοικιαζόμενων δωματίων με 700 κλινικά συνολικά) και δέχεται πάνω από 7.500 ημερήσιους επισκέπτες. Ο τουρισμός είναι εποχικός, όμως έχει δημιουργήσει παράλληλες επιχειρήσεις και έχει προσφέρει απασχόληση στους νέους και τις νέες του νησιού, συμβάλλοντας στη συγκράτηση του πληθυσμού από την παραπέρα συρρικνώση.

Η εδραίωση και παραπέρα προώθηση της οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης της Νισύρου θα εξαρτηθεί σε μεγάλο βαθμό από τη δυνατότητα της Τοπικής και Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης να λύσει βασικά προβλήματα που ταλανίζουν τον τόπο πληθυσμό και παράλληλα εμποδίζουν την ανάπτυξη του τουρισμού (ύδρευση, αποχέτευση, συγκοινωνίες, οδικό δίκτυο, κοινωνικές υπηρεσίες) και από τη βούληση της τοπικής εξουσίας και κοινωνίας να προστατεύσει και να αναδείξει το φυσικό, πολιτιστικό και δομημένο περιβάλλον του νησιού, ώστε να επιτευχθεί η αιφροδιστική ανάπτυξη που είναι αίτημα της εποχής. *

Για να μην αλλοιωθεί το νησί

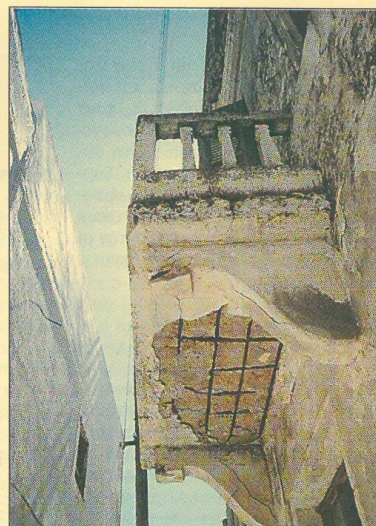
ΠΟΛΥ ΠΡΑΣΙΝΟ παντού, παρά την ανυπαρξία τρεχούμενου νερού, με το απόκοσμο τοπίο της φαισειακής καλδέρνας να δεσπόζει στο κέντρο του νησιού. Απότομες πλαγιές που σχηματίζουν το συνολικό κωνικό σχήμα του και δίνουν την εντύπωση ότι είναι «κτισμένες» λόγω των αναβαθμιδών που είχαν κατασκευάσει οι κάτοικοι και στις πιο απρόσιτες από αυτές, για να μπορέσουν να αξιοποιήσουν και την τελευταία σπιθαμή γης. Ένα ευρύ δίκτυο μονοπατιών που συνδέει όλες τις αγροτικές περιοχές με τους τέσσερις οικισμούς του νησιού, στους οποίους κυριαρχεί ένας ιδιαίτερος τύπος τοπικής αρχιτεκτονικής. Αυτή είναι, σε γενικές γραμμές, η εικόνα της Νισύρου όπως διαμορφώθηκε από το φυσικό της περιβάλλον και την ήπια ανθρώπινη παρέμβαση σε αυτό.

Η εικόνα αυτή υπονομεύεται επικίνδυνα τις δυο τελευταίες δεκαετίες. Όσο κι αν ακούγεται παράξενο για ένα νησί με έκταση μόλις 42 τ.κ., τα ανοικτά ζητήματα στον τομέα της προστασίας του περιβάλλοντος είναι πολλά και ο αγώνας για να μην αλλοιωθεί η φυσιογνωμία του νησιού πολύμυετος.

Η υπερβολικά ανάπτυξη της κτηνοτροφίας τα τελευταία χρόνια, η οποία στηρίζεται στις γενναιόδωρες ευρωπαϊκές επιδοτήσεις και γίνεται ασύδοτη λόγω της ανυπαρξίας αγροφυλακής, φέρει την κύρια ευθύνη για την εξελισσόμενη αποψίλωση του νησιού. Το «έργο» συμπληρώνουν οι «επιχειρηματίες» πυρκαγιές. Ταυτόχρονα, τα αδέσποτα ζώα ολοκληρώνουν την καταστροφή των αναβαθμιδών και των μονοπατιών, που είχε ξεκινήσει με τη βαθμιαία εγκατάλειψη της γεωργικής παραγωγής από τη δεκαετία του '70 και μετά.

Η εικόνα των παραδοσιακών οικισμών αλλοιώνεται σε καθημερινή βάση, αφού η αρμοδιότητα για την προστασία τους ακόμα αναζητείται μεταξύ Υπουργείων, Αρχαιολογικής Υπηρεσίας και Τοπικής Αυτοδιοίκησης. Η τελευταία, μάλιστα, όχι μόνο δεν έχει τη βούληση, για ψηφοθηρικούς λόγους, να ελέγξει τις παρανομίες που γίνονται, αλλά βάζει κι αυτή το χεράκι της: Λόγω της αγχώδους προσπάθειας κάθε δημοτικής αρχής να επιδείξει «έργα», ακτές τοιμεντώνονται, παντελώς άχρηστοι, αγροτικοί, υποτίθεται, δρόμοι ανοίγονται και γιγαντιαίες δεξαμενές αμφίβολης χρήσης και αποτελεσματικότητας κατασκευάζονται.

Το άνοιγμα του κυνηγιού τον περασμένο Σεπτέμβριο, ύστερα από τρία έτη απαγόρευσης, έφερε πάλι στο προσκήνιο ένα ακόμα πρόβλημα: Την επέλαση εκατοντάδων κυνηγών κάθε Σαββατοκύριακο, που δημιουργώντας στο νησί μια σχεδόν πολεμική ατμόσφαιρα, πυροβολούν ό,τι πετάει, εξολοθρεύοντας την πλούσια ορνιθοπανίδα του τόπου και ρυπαίνοντας την ύπαιθρο με τους κάλυκες και τα απορριμμάτα τους.

▲ Πάνω: Ομάδα Νισύριων οντηρεί το δίκτυο των παλιών μονοπατιών. Πάνω δεξιά, και δίπλα: εικόνες από παρεμβάσεις που αλλοιώνουν την αρχιτεκτονική φνιογνωμία της Νισύρου. Στην πρώτη, μπαλκόνι από μπετόν, αντί τον παραδοσιακό ξέλινο, διαβρωμένο, όπως είναι αναμενόμενο, από την υγρασία και το αλάτι. Στη δεύτερη εικονίζεται η καιαιοτροφή του μεγαλύτερου σε μήκος λιθόστρωτου μονοπατιού της Νισύρου, που ένωσε το Μαντράκι με την περιοχή των Αργών, για να δημιουργηθεί ένας περιτός αμαξωτός δρόμος (φωτ.: C. de Vries).

Κεντρικό πάντως οικολογικό ζήτημα, που ταλανίζει την τοπική κοινωνία από τα μέσα της δεκαετίας του '80 τουλάχιστον, είναι αυτό της γεωθερμίας. Η πρόθεση δηλαδή της ΔΕΗ να εγκαταστήσει στο νησί εργοστάσιο παραγωγής ηλεκτρικής ενέργειας με την εκμετάλλευση του γεωθερμικού πεδίου του νησιού. Αυτό το σχέδιο συναντούσε πάντα την αντίδραση των κατοίκων, της Τοπικής Αυτοδιοίκησης και των συλλογικών φορέων του νησιού, έστω κι αν η ΔΕΗ ερχόταν και επανερχόταν με νέες προτάσεις και υποσχέσεις συνεργασίας και παροχών. Η αντίδραση στηρίζεται στο γεγονός ότι, αν και η γεωθερμία παρουσιάζεται ως ήπια μορφή ενέργειας, η εκμετάλλευσή της δεν είναι καθόλου απαλλαγμένη από σοβαρές περιβαλλοντικές επιπτώσεις, όπως έδειξε το καταστρο-

φικό προηγούμενο της Μήλου αλλά και ανάλογες περιπτώσεις από χώρες του εξωτερικού.

Το ζήτημα φάνηκε να λήγει οριστικά τον Μάιο του 1997, όταν με τη διεξαγωγή δημοψηφίσματος, μιας διαδικασίας πρωτόγνωρης για τα δεδομένα της Τοπικής Αυτοδιοίκησης στην Ελλάδα, οι κάτοικοι εξέφρασαν την καθολική αντίθεσή τους για την εγκατάσταση του εργοστασίου. Ωστόσο, η ψήφιση του νόμου για την απελευθέρωση της ενέργειας άλλαξε πάλι τα δεδομένα, και ήδη εκκρεμούν στη Ρυθμιστική Αρχή Ενέργειας τρεις αιτήσεις, της ΔΕΗ και δυο ξένων εταιρειών, για την παραγωγή ηλεκτρισμού από το γεωθερμικό πεδίο του νησιού. Στις αιτήσεις αυτές υπέβαλλαν, σύμφωνα με τον νόμο, τις τεκμηριωμένες αντιρρήσεις τους ο Δήμος και οι συλ-

λογικοί φορείς της Νισύρου. Η κατάληξη της υπόθεσης θα δείξει αν οι τοπικές κοινωνίες έχουν το δικαίωμα να αποφασίζουν για το μέλλον τους και θα αποτελέσει το πιο κρίσιμο στοιχείο για την πορεία του νησιού από περιβαλλοντική και κοινωνική άποψη. *

Μορφωτικός Πολιτιστικός Εξωραϊστικός Σύλλογος Νισύρου

Σημείωση «Επτά Ημερών»: Καθοριστική ήταν στο αφιέρωμα αυτό η συμβολή του κ. Ριζάρδου Οικονομίκι. Ευχαριστίες οφείλουμε επίσης στον εκδοτικό οίκο «Μέλισσα», για τη διάθεση φωτογραφιών από το βιβλίο «Νισύρος. Ιστορία και αρχιτεκτονική», Αθήνα 2001, με κείμενα Πιτ. Οικονομίκι και φωτογραφίες Cornelis de Vries.